

PISAREV A JEHO DOBA

LADISLAV HOLATA

„Dát všem lidem co největší díl prostého životního štěstí“

Letošního roku uplynulo 90 let od smrti Dmitrije Ivanoviče Pisareva — významného ruského revolučního demokrata a utopického socialisty. Nelogická smrt přerвала jeho mladý život. 4. června 28 letý Pisarev utonul na řížském pobřeží v lázních Dubbelně při koupání. Smrt ho zaskočila v okamžicích oddechu, ve chvílích, kdy sbíral nové síly pro další výboje, a násilně ukončila jeho publicistickou činnost, která tolik slibovala. Genialita bez dlouhého trvání vzbuzuje mnoho skvělých nadějí a hned zatím ještě více lítosti. Tato Pisarevova myšlenka nevystihuje snad žádnou lidskou tragedii přiléhavěji jako jeho vlastní. A přece torzo Pisarevova díla budí v nás úžas nejen svým rozsahem, rozmanitostí zájmů, ale i myšlenkovou hloubkou a stranickou vášní nekompromisního hledače pravdy. Ne že by vždy hájil a objevoval pravdu pravdoucí, že by se nemýlil. Právě naopak. Torzo jeho díla je rozporuplné, hemží se paradoxy; geniální myšlenky se střídají s naivními banalitami. Ale i tam, kde zveličuje, přehání, je podmanivý a působivý, neboť nepíše inkoustem rutiny, ale krví svého vykupujícího přesvědčení o nutnosti nasycení hladových a oblečení neoblečených. Pisarevovy výstřednosti je možné pochopit a omluvit právě tak jako výstřednosti Fourierovy a mnoha jiných. Fourier zůstává významným kritickým utopistou, i když jeho kosmogonické názory jsou naivní a excentrické. Fourier věří, že v budoucnosti dojde k metamorfose mořské vody v limonádu, tygra královského v pokorné domácí zvíře. Fourier věří, že se nad jižním a severním pólem objeví sluneční kotouče, jejichž životodárné paprsky promění nehostinnou ledovou pustinu v rozkvétající a bohatou přírodu tropů. Pisarev zůstává revolučním demokratem a významným utopickým socialistou, i když „boří estetiku“. Torzo Pisarevova díla nám dovoluje chápat Pisareva celistvě a uceleně a je-li nám něčeho líto, tak jen toho, že Pisarovovi nebylo doposud dáno to místo ve vývoji ruského revolučního myšlení, které mu právem náleží. O Pisarevově odkazu bylo proneseno nejvíce protichůdných názorů. Pisarevův obraz zůstal dodnes poměrně nejméně vyjasněn.

I

V ruské žurnalistice šedesátých let se setkáváme s tendenčním oceněním sociálně-politických, filosofických i estetických názorů Pisareva. Toto ocenění je ostře negativní a vysloveně nevraživé. Je pochopitelné, že v polemice, kterou proti

Pisarevovi vedli na stránkách časopisů Vlasteneckých zápisků, Ruského věstníku a EPOCHY obránci samoděržaví — Nikolaj Nikolajevič Strachov (pod pseudonymem N. Kosica), Jefim Fjodorovič Zarin (alias Incognito), Nikolaj Ivanovič Solovjev a mnozí jiní — je nesnadné najít objektivní rozbor jeho názorů.

Ani novinářská, většinou časopisecká literatura o Pisarevovi nepřinesla v podstatě nic nového k jeho správnému chápání. Novináři karikovali Pisarevovy názory a všemi způsoby se snažili snížit jeho význam. Odpor novinářů vůči Pisarevovi je dán zvláštností Pisarevových společenských názorů, které se stavěly proti onomu širokému proudu společenského myšlení, směřujícího k narodnické ideologii. Narodníci pokládali za svého ideového předchůdce N. A. Dobroljubova. Na Pisareva se dívali s neskrývaným despektem. Narodníci jsou tvůrci domnělého protikladu mezi Černyševským a Dobroljubovem na jedné straně a Pisarevem na straně druhé, mezi Současníkem na jedné a Ruským slovem na straně druhé. A. M. Skabičevskij s žalostí poznamenává, že stoupenci Pisareva jsou v jeho statickém nadšení právě tím, čím „se rozchází s Dobroljubovem a ostatními spisovateli jeho školy“ a stěžuje si, že „většina čtenářského publika zdaleka ještě nedorostla do těchto solidních spisovatelů“.¹ M. A. Protopopov (pod pseudonymem M. Morozov) poukazuje na to, že světový názor Dobroljubova byl celkem proniknut sociálností, kdežto v literární činnosti Pisareva se „zřetelně projevil fakt oslabení a pomatení společenského citění“.² Tento názor sdílí i N. K. Michajlovskij — ideový vůdce Vlasteneckých zápisků — který ve svých *Literárních vzpomínkách* ironicky poznamenává: „Ve skutečnosti Dobroljubov a Pisarev to jsou dva velké rozdíly, jak říkají ruští Němci, skutečně dva, jestli ne více.“³

Zatím co všem narodníkům je společné to, že staví Pisareva proti Dobroljubovi a Černyševskému, ve výkladu Pisarevových etických názorů se dělí na dvě výrazné skupiny. Jedni jeho morálku vykládají jako hedonisticko-epikurejskou a dělají z Pisareva hlasatele „ultraindividualismu“ a „sensualismu“. Podle nich je „základem mravního ideálu, který předkládá Pisarev, osobnost, oproštěná od všech mravních principů a svobodně se oddávající svým vášním a smyslové žádosti“.⁴ Druzí jeho morálku vykládají opačně a dělají z něho zasmušilého asketu, jehož skryté myšlenky jsou obráceny k dosažení osobní čestnosti a svatosti. Pisarev prý rozpracoval — jak tvrdí N. K. Michajlovskij — „kodex svatého, skromného a umírněného života“.⁵ Ať tak či onak pokoušejí se narodníci snížit nebo dokonce anulovat Pisarevův význam.

Buržoazní literární kritici (I. Ivanov-Razumník a A. L. Volynskij) připisují Pisarevovi stejně žalostnou roli jako narodníci. Navíc ještě vypočítávají všechny možné i nemožné ideové vlivy, které přeceňují a zabsolutňují. Podle nich je Pisarev pouhým reproduktorem vulgárních materialistů, pozitivistů, G. Blagosvětlova atd. atd.⁶ Politický smysl zamítavého vztahu buržoasních literárních vědců k Pisarevovi je zřejmý. Ivanovovi a Volynskému byl absolutně nepřijatelný bojovně demokratický duch Pisarevových statí. Instinktivně v něm vycítili svého třídního nepřítele.

¹ Skabičevskij A. M., *Otčestvennyje zapiski* 1869, č. 1. a 3.

² Protopopov M. A., *Otčestvennyje zapiski* 1871, č. 1.

³ *Litěraturnyje vospominanija...*, Petrohrad 1900, sv. I., 280.

⁴ Skabičevskij A. M., *Istorija novoj ruskoj literatury*, 1. vyd., 99—100.

⁵ Michajlovskij N. K., *Litěraturnyje vospominanija...*, Petrohrad 1900, sv. I., 301.

⁶ Ivanov-Razumník, *Istorija ruskoj kritiki*, 1900, část 3. 4., 605 n. Volynskij A. L., *Russkije kritiki*, 1. vyd., 309 n.

Pro všechny dosavadní interprety D. I. Pisareva je charakteristické, že podceňují Pisarevův odkaz. Více méně polemizují s Pisarevem. Zachytávají se některých extrémních estetických a etických Pisarevových názorů a s jejich zamítnutím zavrhnou celého Pisareva. Úmyslně obcházejí jádro Pisarevova světového názoru, jeho názory společenské, jeho revoluční program, jeho utopický socialismus.

*

Je třeba spravedlivě poznamenat, že i v předmarxistické literatuře o Pisarevi byly učiněny pokusy o správné vysvětlení jeho činnosti, které se soustřeďovaly na kladný obsah jeho názorů,⁷ ale teprve marxistická literatura začala objevovat skutečného Pisareva. V tomto smyslu měla principiální význam stať o Pisarevi V. I. Zasuličové z r. 1900 v časopise Vědecká revue.⁸ Věra Zasuličová rozbila onen domnělý protiklad mezi Dobroljubovem a Pisarevem, který si vymysleli narodníci. Skutečným rozbořením etických názorů dokázala, že Pisarev nebyl hlasatelem umírněné a náboženské morálky na způsob Lva Tolstého ani apologetem nadčlověka ve smyslu Nietzscheho. Konečně ukázala i na onu opomíjenou část Pisarevova programu, na řešení otázky „hladových a neoblečených“.

Avšak teprve sovětská věda učinila důležité kroky k všestrannému studiu činnosti D. I. Pisareva. Zde je potřeba připomenout ohromnou práci J. Kazanovičové, která sebrala spoustu biografického materiálu, a připravila do tisku mnoho neznámých pisarevovských textů.⁹ V r. 1929 vychází první monografie V. Kirpotina *Radikální raznočinec D. I. Pisarev*,¹⁰ první monografie, odmyslíme-li od dvou životopisných nástinů.¹¹ Práce V. Kirpotina je kromě několika pozitivních postřehů v podstatě škodlivá. Je vzorem vulgárně-sociologického zkoumání. Ve značné míře je závislá od názorů narodníků a buržoazních estetiků. Podle Kirpotina je vrcholem Pisarevovy evoluce r. 1862 a od této chvíle prý začíná sestupná tendence jeho myšlenkového vývoje. Ale vždyť Pisarev začal se svojí revolučně demokratickou publicistickou činností koncem r. 1861. Pravdou je, že nejlepší stať napsal Pisarev až po roku 1862 — *Myslíci proletariát* — 1865, *Henrich Heine* 1867, *Francouzský rolník v r. 1789* — 1867. Pravdou je, že celá Pisarevova publicistická činnost má výraznou a stálou vzestupnou linii. Nesprávně řeší V. Kirpotin i Pisarevův poměr k revoluci. Vrcholem Pisarevova poměru k revoluci je podle Kirpotina stať *Ruská vláda pod záštitou Schedo-Ferrotiho* z roku 1862, kdy se Pisarev jasně vyslovil pro revoluční cestu. Ale od r. 1862 jde prý Pisarevova evoluce směrem doprava a Pisarev se prý stává „oportunistickým taktikem“, neboť prý od požadavku revoluce přechází k propagování „kulturního kapitalismu“, t. j. k harmonizaci kapitalismu osvětou a vědou. Ani tato tvrzení V. Kirpotina neobstojí, neboť Pisarev se v zásadě nikdy revoluce nezřekl. Konečně ani třetí základní teze V. Kirpotina, teze, že Pisarev je přechodem od revolučních demokratů k narodníkům, že je čistě maloburžo-

⁷ Tkačev P. N., *Vydavatelská a literární činnost G. J. Blagosvětlova* — stať přetištěná v sborníku dokumentů — Šestiděsátýte gody, Moskva—Leningrad 1940, 220 n.

⁸ Zasulič V., *Sborník statěj*, 1. vyd., sv. II., 245 n.

⁹ Kazanovič J., *Někrasov i Pisarev, Pečat i revolucija* 1925, kniha I. D. I. Pisarev po propuštění z pevnosti a jeho stať Diderot a jeho doba, Zvěnja 1936, č. 6.

Pisarevovy dopisy, otištěné ve sborníku Šestiděsátýte gody, Moskva—Leningrad 1940, 107—172.

¹⁰ *Radikaľnyj raznočinec D. I. Pisarev*, Moskva 1929.

¹¹ Solovjev J., *D. I. Pisarev*, Petrohrad 1894. Kazanovič J., *D. I. Pisarev* (1840—1856), Moskva 1922.

azním radikálem, není správná. Jak mohl být Pisarev přechodem k narodnictví, když v protikladu k němu přiznává prioritu industriálního rozvoje nad agrárním, když v protikladu k němu akcentuje pozornost k dělnickému hnutí, které má v budoucnosti řešit základní otázky společenského přetvoření života, a když usilovně propaguje přírodní vědy a snaží se je spojit se socialismem, když se pokouší vnést do živelného hnutí mas revoluční uvědomělost. Tyto názory jsou přece vnitřně protikladné narodnictví. Ani subjektivní sociologie nevychází od Pisareva. Pisarevovi bylo cizí podřizování historie subjektivnímu ideálu, a subjektivní sociologii je cizí Pisarevův historický determinismus. Tato Kirpotinova monografie o Pisarevovi určila i rehabilitující charakter celé pozdější sovětské pisarevovské literatury.

První, kdo vystoupil proti tomuto zkreslenému hodnocení Pisareva, byl B. P. Kožmin v obsáhlé a velmi cenné stati *Pisarev a socialismus*, ještě v roce vydání Kirpotinovy monografie.¹² Je nespornou zásluhou, že první vyslovil a pokusil se dokázat myšlenku nepřetržitě stoupající Pisarevovy evoluce, avšak polemický charakter celé studie svedl B. P. Kožmina k druhému extrému. Ignorování protikladů a rozporů ve světovém názoru Pisareva přivedlo Kožmina k řadě nedokázaných, polemických a nesprávných tvrzení.

V roce 1940 při stoletém výročí narození Pisareva vyšla — mezi jinými — stať J. Jaroslavského — *Osvícenec a revoluční demokrat*, mající principiální význam pro hodnocení D. I. Pisareva.¹³ Už v samotném názvu této podnětné stati je určena její hlavní teze. Při všech specifických zvláštěnostech Pisareva, které se kdysi označovaly za krok zpět ve srovnání s Černyševským a Dobroljubovem, vchází Pisarev do dějin ruského společenského myšlení jako významný představitel revoluční demokracie šedesátých let.

Konečně po druhé světové válce vyšla prozatím nejvýznamnější práce o D. I. Pisarevovi — monografie L. A. Plotkina.¹⁴ Předností této práce je to, že vystopovala ty city, události a myšlenky raného a mladického života D. I. Pisareva, že si všímá a analyzuje především ty názory a myšlenky v jeho prvních literárních statích, které potom mohly vést k jeho ateismu, materialismu, k jeho revolučně-demokratickým ideálům, k jeho vyzrálým a vrcholným názorům. Doposud se totiž spíše hledalo to, co rozdělovalo tyto dvě období (do r. 1861, kdy je Pisarev ještě v zajetí liberálních iluzí, a po r. 1861, kdy přechází na stranu revoluční demokracie) a vysvětlení jeho přechodu na stranu revoluční demokracie se redukovalo jenom na vliv prostředí. Druhou kladnou stránkou této práce je velmi podrobná analýza Pisarevových estetických názorů. Plotkin dokazuje, že i v estetice D. I. Pisareva je mnoho pokrokového a kladného. Rozumí se samo sebou — říká L. A. Plotkin — že k silným stránkám jeho estetického dědictví nemůžeme počítat paradoxní krajnost boření estetiky, ale jeho snaha řešit otázky umění z pozic zájmů lidových mas, jeho boj proti idealismu a mystice v otázkách umění, pisarevovská idea podřízení umění osvoboditelským myšlenkám svého věku, jeho neustálý a důsledný boj za takovou literaturu, která by odhalovala nejostřejší protiklady sociální skutečnosti a vyzývala k překonání negativních jevů života, jeho boj za realismus v umění — tyto myšlenky sehrály ohromnou a nepochybně progresivní úlohu. Velmi výrazné je i vysvětlení revoluční úlohy osvěty, jak ji chápal D. I. Pisarev a mnoho dalších dílčích, ale podnětných myšlenek. Hlavním cílem celé této Plotkinovy obsáhlé mo-

¹² Kožmin B. P., *Pisarev i socialism, Literatura i marksizm*, r. 1929, kniha 4. 5. 6.

¹³ Stať J. Jaroslavského byla publikována v Pravdě z 13. října 1940.

¹⁴ Plotkin L. A., *D. I. Pisarev i literaturno-obščestvennoje dviženije šestiděsjatych godov*, Leningrad—Moskva 1945.

nografie je dokázat opodstatněnost zařazení D. I. Pisareva mezi revoluční demokraty. Plotkin si proto vybírá z Pisareva jen to, co má společné s Dobroljubovem a Černyševským. Plotkin se snaží dokázat, že Pisarev neřikal nic jiného než Černyševskij a Dobroljubov, i když později a v horší formě. Nevidí specifičnost Pisarevova světového názoru a neukazuje ani to, v čem se Pisarev dostal dál než Dobroljubov a Černyševskij.

Pisarevovská literatura končí v podstatě tam, kde by měla začínat. Končí tím, že ruší domnělý protiklad mezi Pisarevem a Černyševským a Dobroljubovem. Cílem této stati, jejímž předmětem jsou společenské názory D. I. Pisareva v letech 1863 až 1868, tedy především teorie realizmu, je dokázat, že při řešení společenských otázek se Pisarev dostal dál než Černyševskij a Dobroljubov a že, i když patří do druhé skupiny ruských revolucionářů, tedy mezi raznočince, udělal první kroky k překonání revolučně-demokratické ideologie směrem k marxismu, že tedy Pisarev je přechodný typ od revoluční demokracie k marxismu, že je předchůdcem marxismu v Rusku.

II

Dmitrij Ivanovič Pisarev je významným představitelem ruského revolučního myšlení 60. let minulého století. Šedesátá léta minulého století v Rusku jsou dobou nesmírně zajímavou a bouřlivou. Je to doba naplněná osudovými konflikty společenskými i ideovými. Obvykle se dělí na dvě období: 1. polovina 60. let, trvající přibližně od roku 1858 — 1862, a 2. polovina 60. let, trvající od roku 1863 — 1869. Jako jsou pro myšlenkový vývoj první poloviny šedesátých let typická jména Černyševského a Dobroljubova, tak pro myšlenkový vývoj druhé poloviny této epochy je typické jméno Pisareva. Pisarev se po r. 1862, po smrti Dobroljubova a po vyhnání Černyševského stává skutečným „vládcem myšlenek“ a vůdcem společenského mínění. Je proto nyní potřebné soustředit se na stručný rozbor první a druhé poloviny 60. let.

*

Po období vrcholu nevolnického hospodářství Ruska koncem 18. století probíhá v první polovině 19. století jeho rozklad, který vrcholí v 50. a 60. letech všeobecnou krizí nevolnictví. Všeobecná krize nevolnictví se ještě prohloubila Krymskou válkou (1854—1856). Tato veliká srážka s anglo-francouzskou koalicí, stojící tehdy na daleko vyšším stupni ekonomického rozvoje, odhalila neudržitelnost společenského zřízení carského samoděržaví, „ukázala prohnílost a slabost feudálního Ruska“.¹⁵ Krymská válka a její výsledky se staly impulsem pro postavení otázky o nutnosti zrušení nevolnictví jak pro rolníky, tak i pro oficiální vládnoucí třídu, pro celou společnost. Ruský rolník hrdinně bránil rodnou zem a dlouho trvající boj s armádami čtyř mocností pod stěnami Sevastopolu probouzel jeho politické uvědomění. S osudovou silou postavila před ním tato skutečnost otázku o tom, že on, obránce vlasti je na své rodné půdě něco jako bezprávný otrok. „Obležením Sevastopolu — říká výstižně Gercen — se začalo osvobození rolníků, výzva ke zbrani byla výzvou k přemýšlení.“¹⁶ Zostřování třídního boje rolníků a statkářů je

¹⁵ Lenin V. I., *Sočinenija*, 3. vydání, sv. 15, 143.

¹⁶ Gercen A. I., *Vojna*, Kolokol, 1. 7. 1859.

prvním a základním důsledkem porážky carismu v Krymské válce. Právě tak, jako rok 1812 byl prologem roku 1825 — děkabristického povstání, právě tak i rok 1855 byl prologem roku 1861 — rolnické reformy a vůbec celého revolučního hnutí šedesátých let. „Porážka Ruska v období Krymské války — říká B. Engels — jasně ukázala nutnost rychlého průmyslového rozvoje. Především bylo třeba železnic, ale jejich vybudování ve velkém měřítku nebylo uskutečnitelné bez mohutného národního průmyslu. Předběžnou podmínkou vzniku průmyslu bylo takzvané osvobození rolníků.“¹⁷ Otázka zrušení nevolnictví se dostala na pořad dne a stala se centrální otázkou společenského života. Kolem této otázky se střetávaly zájmy všech společenských tříd. Statkáři nemohli zachovat v nezměněné formě svoji vládu, široké masy rolnictva „nechtěly“ a vládnoucí vykořisťovatelská třída už „nemohla žít po staru“.¹⁸ V důsledku vojenské porážky a s tím souvisejícího rozvrácení hospodářství vzrůstá zájem statkářů o své statky a s tím souvisí i zostřování vykořisťování nevolníků, které bylo ještě umocňováno zvětšováním daňového břemene. „Příčinou bídy ruského rolnictva — říká Marx — bylo totéž, co způsobilo bídu francouzského rolníka za Ludvíka XIV. atd., státní daně a robotování velkostatkářům.“¹⁹ V závislosti na těchto okolnostech vzrůstá rok od roku široké revoluční hnutí porobených rolnických mas,²⁰ které spolu s formující se revoluční ideologií mezi raznočineckou demokratickou inteligencí vtiskly tomuto období ráz širokého společenského hnutí, vytvářejícího postupem doby svým charakterem a napětím revoluční situaci v letech 1859 — 1862.

Druhým důsledkem Krymské války je probuzení a rychlý proces růstu politického uvědomění v řadách ruské inteligence a poměrně větší svoboda slova, tisku a projevu vůbec, která tento proces politického uvědomování umožňovala a urychlovala. Carismus utrpěl v Krymské válce drtivou porážku. Tato porážka odhalila základní slabiny a vady sociálního zřízení v Rusku, ale zároveň na ně obrátila pozornost a vzbudila reálnou touhu je odstranit a překonat. Vzbudila nevídaný zájem o vývoj a budoucnost Ruska. Krymská válka se stala stimulem k probuzení politického uvědomění v ruské společnosti. Šelgunov o tom výstižně mluví ve svých *Vzpomínkách*: „Rusko se právě probudilo z letargického snu... Bylo to jedno z historických období, která se nepřipravují léta, ale staletí a která jsou právě tak neodstranitelná jako laviny v horách, jako lijavce kolem rovníku. Osobní vůle v takových případech mizí, a všechny odzhora dolů ovládá jeden společný nápor, zpočátku instinktivní, jako hluboký vzdech po letargickém spánku, jak první jasné probuzení po dnech horečky, ale potom, po neuvědomělém instinktivním duševním hnutí, se člověk uzavírá do sebe a konečně s novými silami začíná s chutí pracovat na nových úkolech. To, co probíhá u jednoho člověka, opakuje se i u národů, když každý a všichni přecházejí od neuvědomělého a instinktivního stavu k tvrdému a pracnému přemýšlení, když v každém a ve všech se probouzí kritické myšlenky, a když každý a všichni začínají přemýšlet. Právě v tom, že po sevastopolské porážce všichni začali rozmyšlet, všechny zachvátila strohá kritičnost, právě

¹⁷ Marx K.—Engels B., *Sočinenija*, sv. 16, 394—395.

¹⁸ Lenin V. I., *Kratch II. internacionály*.

¹⁹ Marx K.—Engels B., *Vybrané dopisy*, Svoboda 1952, 97.

²⁰ V r. 1856 bylo 25 rolnických bouří

v r. 1857 bylo 40 „ „

v r. 1858 bylo 86 „ „

v r. 1859 bylo 90 „ „

v r. 1860 bylo 108 „ „

v r. 1861 bylo 1176 „ „

v tom spočívá klíč k pochopení onoho mystického tajemství 60. let.²¹ Carismus byl na ústupu. Ještě v roce 1855 bylo rozhodnuto přijímat vysokoškoláky v neomezeném množství, byl zrušen reakční Buturlinský komitét a bylo propuštěno několik nejnehoráznějších censorů. To všechno přispívalo k vytváření daleko svobodnějších poměrů, než jaké kdy v Rusku byly do této doby. Ruská inteligence se dychtivě seznamuje s kladnými výsledky západoevropské vědy, s revolučními a socialistickými společenskými teoriemi a se západoevropskou kulturou, prolamuje prostě do té doby málo prostupnou bariéru ideologické izolace Ruska. Překládá se Heine, Börne, čte se George Sandová. Henrich Heine si dobyl „v této době všechny sympatie“, doslovně se v Rusku „naturalisoval“. Rozvinul se široký tajný obchod se zakázanými knihami. N. N. Strachov vzpomíná v časopise *Zarja* v r. 1870 na období první poloviny 60. let a přiléhavě charakterizuje tuto skutečnost. „Nejskutečnějším knižním obchodem, právě tím, jenž byl využíván výkvětem vzdělaných lidí, byl obchod tajný... Antikváři s mešnamy knih chodili od domu k domu a nabízeli za velmi mírné ceny všechny zakázané spisy Louise Blanca, Jeana Leroux, George Sandové, Feuerbacha a jiné.“²² To všechno umožnilo čilý ideologický ruch, který se rozvinul v tak nezvyklé míře na stránkách časopisů. Počet předplatitelů rostl den ode dne. Druhým důsledkem Krymské války bylo tedy probuzení politického uvědomění, oživení společenského života, rozvinutí čilého ideologického ruchu, vzbuzení zájmu o současnost i budoucnost Ruska, zintenzivnění zájmu o vývoj Evropy, její kultury, vědy, filosofie i společenského života, a to všechno v rozměrech a síle dosud nevidané.

Třetím a posledním základním důsledkem Krymské války bylo vytvoření proticarské koalice. V předcházejících letech nebylo v Rusku široké společenské hnutí. Existovaly jen jakési štáby směrů ve formě uzavřených a tajných kroužků. Ve 40. letech a na začátku 50. let jsou to kroužky Stankěviče, Gercena, slavjanofilů a západníků. Politicko sociální diferenciací uvnitř těchto kroužků byla téměř bezvýznamná a neznatelná. Dělení mezi jednotlivými kroužky bylo dočasné a mělo jen přibližné hranice. A i když sa třeba jednotlivci — jako Bělinskij a Gercen — pracovali k více či méně určitým politickým programům, u většiny těchto lidí převládaly zájmy především estetické, filosofické a vědecké. Lidé, kteří se dostali až k sociálnímu myšlení, byli odsouzeni k postavení „odinoček“. Upadali do zoufalství a pesimismu (Čaadajev), nebo se chytali jako poslední spásy katolictví (Pečerin, Čaadajev). Neviděli totiž žádnou sociální sílu, o kterou by se mohli opřít, neboť žili v temnotách nikolajevským režimem zdeptaného, nesvobodného Ruska.

V šedesátých letech se situace podstatně mění. Po prvé se objevují kádry širokých společenských proudů, směrů, hnutí. Situace se mění nejen co do počtu, ale mění se i struktura, třídní složení jejich členů. Rozvoj kapitalismu v druhé čtvrtině 19. století způsobil závažné změny v sociálním životě Ruska. Jednou z nich byla změna třídního složení ruské inteligence. Zatím co dříve převážná většina těchto lidí pocházela z řad šlechty, zatím co dříve byla hegemonem společenského hnutí šlechta, hegemonem společenského hnutí se nyní stává revolučnědemokratická raznočinecká inteligence se svěžími silami a mužickou krví. Proticarská koalice, zahrnující na počátku 60. let širokou a pestrou frontu lidí nejrozumnějších přesvědčení (od raznočinců až k liberálům) prodělala v první polovině 60. let podstatné změny.

²¹ Šelgunov N. V., *Vospominanija*, 1925.

²² Cituji z článku Tronské M. L., *Heine a jeho hodnocení rev. dem. krikou*, *Naučnyje zapiski filologické fakulty*, č. 158, Leningrad 1952, 377 n.

V závislosti na tom, jak se vyhrocují společenské poměry, v závislosti na růstu rolnických bouří dochází k ostré ideové diferenciaci společenského hnutí na revoluční demokraty a liberály. Revoluční demokraté se osvobozují od reformistických iluzí a staví se za revoluční principy. Liberalové se zalekávají síly revolučního hnutí a postupně přecházejí do reakčního tábora. M. Bakunin mluví o dvou základních tendencích, které se projeví „po nešťastně nešťastném krymském tažení“ v ruském společenském myšlení. „Bylo třeba obnovit sílu a slávu Ruska... Ale jakým způsobem je možno ji obnovit? Když byla jasně postavena tato otázka, vytvořily se ve společenském mínění, které se zpočátku drobilo na množství nejrozumnějších odstínů, dvě vzájemně protikladné strany: strana reforem a strana zásadního převratu.“²³ Od liberálních nadějí a iluzí k revolučním principům, od iluzorní jednoty a shody k hluboké ideověpolitické diferenciaci — taková byla podstata historických přesunů probíhajících ve společnosti v první polovině 60. let.

Rolnické bouře a činnost revolučnědemokratické raznočinecké inteligence vrcholí v revoluční situaci v letech 1859 — 1861. „Oživení demokratického hnutí v Evropě, polské bouře, nespokojenost ve Finsku, to, že všechen tisk a všechna šlechta žádá politické reformy, rozšíření časopisu Kolokol po celém Rusku, mocné slovo Černyševského, který dovedl i v cenzurovaných člancích vychovávat opravdové revolucionáře, vydávání provolávání, pobouření rolníků, kteří museli být velmi často vojenskou silou a krveproléváním donuceni přijmout „Nařízení“, studentské nepokoje — za takových podmínek by i nejopatrnější a nejrealnější politik musel uznat, že revoluční výbuch je zcela možný a že rolnické povstání je nebezpečím velmi vážným.“

*

A právě v této bouřlivé době působí Černyševskij a Dobroljubov — vynikající představitelé ruského revolučního demokratismu. Černyševskij a Dobroljubov jsou ideology revoltujícího, feudálního rolnictva. Pokud se zájmy těchto rolnických mas kryly se zájmy buržoazie — a kryly se v podstatné části, neboť rolnická otázka byla i v Rusku nejdůležitější otázkou buržoazní revoluce — revoluční demokraté, ať chtěli či nechťeli, ať si to uvědomovali či nikoli, probíjovávají nejzákladnější požadavky buržoazní revoluce, např. osvobození rolníků, demokratisaci státního zřízení a jiné. Ale nejen to, ve svých požadavcích, týkajících se právě těchto styčných bodů s buržoazií, šli mnohem dále než ruská buržoazie (požadavek osvobození rolnictva bez výkupu — revolucí, která by objektivně, nezávisle na jejich subjektivních úmyslech, vedla k americké cestě rozvoje kapitalismu v zemědělství — proti pruské cestě, s kterou se spokojovala buržoazie a její ideologové) a probíjovávají požadavky buržoaznědemokratické revoluce — čistili cestu rychlému nástupu rozvoje kapitalismu. Přesto, anebo správněji právě proto, že jsou v tomto smyslu ruští revoluční demokraté buržoaznější než sama ruská buržoazie, nejsou jejími ideology, nýbrž ideology rolnictva. Revoluční demokraté „vtiskují demokratickým požadavkům a revolučnímu boji nesmazatelnou pečeť lidových mas, a z hlediska těchto lidových mas také kritisují nový nastupující společenský řád — kapitalismus. Na rozdíl a v protikladu k liberální buržoazii nesmlouvají revolučné demokraté se statkáři a feudály o podíl na moci, nýbrž pokoušejí se starý feudální režim vyvrátit z kořene... Jsou hluboce přesvědčeni o tvůrčí aktivitě lidových

²³ Kolokol, 15. února 1862, č. 122—123, 1021.

mas a o ně opírají svou politiku.“²⁴ Revoluční demokraté jsou ideology rolnictva, které se ještě nerozštěpilo, třídně nediferencovalo, jsou ideology rolnictva, jehož maloburžoazní charakter nebyl a nemohl být odhalen, jsou ideology předkapitalistického rolnictva, rolnictva feudální společnosti. Odtud také mohla vzniknout a měla své oprávnění iluze, že rolnictvo je představitelem pracujícího a vykořisťovaného obyvatelstva Ruska, neboť v tomto období pádu nevolnictví vystupovalo rolnictvo skutečně „jako třída, ale jen jako třída feudální společnosti“. A právě v tomto období mohl být „demokratismus... nerozlučně spjat se socialismem“.²⁵ Černyševskij a Dobroljubov rozpracovávají v této době ideje rolnického socialismu. Jaký je v podstatě obsah tohoto rolnického socialismu? Je to především požadavek likvidace statkářského vlastnictví půdy a její znárodnění. Je to za druhé uznání možnosti přechodu k socialismu v Rusku bez kapitalistického stadia prostřednictvím občinového hospodářství.²⁶ Metodou k dosažení tohoto cíle má být okamžitá všelidová sociální revoluce, k níž je lid už připraven, a která jednou provždy vyřeší sociální otázku. „Třebaže tehdy (v 60. letech) nebylo na Rusi — píše V. I. Lenin — jasného světla otevřeného třídního boje, bylo přece jen světleji nežli dnes, takže dokonce ti ideologové pracující třídy, kteří neměli ponětí o tomto třídním boji, kteří raději snili o lepší budoucnosti, než aby objasňovali hnusnou přítomnost, dokonce ani oni nemohli nevidět, že za liberalismem se skrývá plutokracie, že tyto nové pořádky jsou pořádky buržoazními. Právě skutečnost, že byli odstraněni se scény feudálové, kteří neupozorňovali na ještě křiklavější aktuální zjevy, nepřekáželi zkoumání nových pořádků v čisté (poměrně) podobě, umožnili toto zkoumání. Ale naši tehdejší demokraté, kteří dovedli odsuzovat plutokratický liberalismus, nedovedli jej však pochopit a vědecky objasnit, nedovedli pochopit jeho nutnost při kapitalistické organizaci našeho společenského hospodářství, nedovedli pochopit pokrokovost nového způsobu života v porovnání se starým nevolnickým, nedovedli pochopit revoluční roli jím plozeného proletariátu — a omezovali se na to, že „ohrnovali nosy“ nad těmi pořádky „svobody“ a „humánnosti“, že pokládaly buržoazní poměry za jakousi náhodu, že čekali, že v „národním zřízení“ se mají ještě objevit nějaké jiné společenské poměry.“²⁷ I když tyto názory byly podle Engelse a Lenina „ve vše-světovém historickém smyslu“ pravdivé nejen proto, že připravovaly pozdějším pokolením tradice boje za socialismus, ale i proto, že vyjadřovaly revoluční optimismus rolnických mas a jejich víru ve své síly, přece jen to byly názory nevědecké a „ve formálně-ekonomickém smyslu“ lživé.

Je samozřejmé, že ideologie revolučních demokratů se všemi slabinami, iluzemi i přednostmi musela přímo úměrně, jak se rozvíjel kapitalismus v Rusku, jak probíhala třídní diferenciacie rolnictva, ztrácet svůj pokrokový význam, musela degenerovat.

Podobným procesem probíhal v Západní Evropě vývoj utopického socialismu. „Význam kriticko-utopického socialismu a komunismu je v nepřímém poměru k dějinnému vývoji. Touž měrou, jakou se rozvíjí a utváří třídní boj, pozbývá toto blouznivé povznášení se nad něj, toto snilkovské potírání ho jakékoli praktické ceny a jakékoli teoretické oprávněnosti. Jestliže proto byli původci těchto systémů

²⁴ K o s í k K., *Politické názory Emanuela Arnolda*, Filosofický časopis 1953, č. 3—4, 184.

²⁵ L e n i n I., *Kdo jsou »přátelé lidu« a jak bojují proti sociálním demokratům*, Svoboda 1949, 133.

²⁶ Č e r n ý š e v s k i j N. G., *Kritika filosofických předsudků proti občinovému vlastnictví*, *Vybrané filosofické spisy II*, Praha 1953, 299—328.

²⁷ L e n i n V. I., *Kdo jsou přátelé lidu...*, 137 — 138.

v mnoha směrech revoluční, tvoří jejich žáci vždy reakční sekty. Bez ohledu na další dějinný vývoj proletariátu tvrdošíjně lpí na starých názorech mistrů. Snaží se proto důsledně znovu otupit třídní boj a vyrovnat protiklady... Ponenáhlu sestupují do kategorie... reakčních a konservativních socialistů a odlišují se od nich jen systematictějším pedantstvím, fanatickou pověřčivou vírou v zázračné účinky své sociální vědy.“²⁸

*

I když v Rusku existovaly v letech revoluční situace 1859 — 1861 objektivní podmínky pro buržoazní revoluci, k revoluci nedošlo, neboť nebyla splněna subjektivní podmínka, bez níž žádná revoluční situace nemůže vyústit v revoluci. Chyběla revoluční třída, způsobilá k revolučním a masovým vystoupením, třída, jejíž síly by byly s to zlomit starou vládu, rozbit starou moc. Jinde nevidané dlouhé feudální držení půdy, zaostalost Ruska, existence silné třídy statkářů, široký potlačovací a byrokratický aparát samoděržaví, porobené rolnické masy, které nebyly schopné širokého, otevřeného, uvědomělého boje za svobodu, slabost a kolísavost ruské buržoazie — všechny tyto okolnosti způsobili, že Rusko se dalo na pruskou cestu vývoje kapitalismu.

Po vrcholu rolnických bouří v r. 1861 se sice počet rolnických bouří zmenšuje, ale stále je ještě veliký a značně přesahuje počet bouří v letech 1859 a 1860. Teprve v r. 1864 lze pozorovat značný pokles.²⁹ Rolnické hnutí zmírání, neboť rolnická otázka, i když byla řešena velmi špatně, přece jen byla řešena. Avšak mezi revolucionáři v letech 1862 a 1863 stále ještě žije víra ve všemocnou rolnickou revoluci. Široko bylo rozšířeno přesvědčení, že na jaře 1863, kdy měla být ukončena realizace rolnické reformy, zachvátí celé Rusko rolnické povstání. Ne nadarmo polští revolucionáři připravovali své povstání právě na tuto dobu. Počítali totiž s tím, že všeruské povstání dostatečně zaměstná ruskou armádu, usnadní úspěch polského povstání. Zároveň ruští revolucionáři vkládali velké naděje na vítězné polské povstání. O tomto spojení polských a ruských revolucionářů svědčí snad nejvýznamněji tzv. Kazaňské spiknutí.³⁰ Avšak přesvědčení o tom, že na jaře 1863 zachvátí celé Rusko rolnické povstání, se ukázalo chybným a „spolu s udušením polského povstání (v roce 1864) padly i ty naděje, které s ním spojovala revolučně naladěná část ruské společnosti“.³¹ Nejpevnější tajná organizace 60. let „Země a svoboda“ (založená v r. 1862 N. A. Serno-Solovjevičem, A. A. Slepčovem a N. N. Obručevem), mající své odbočky v řadě velkých měst, mající stovky členů, se rozpadla, neboť se ukázala lživou jedna z jejích nejzákladnějších tezí. Působením

²⁸ Marx, Engels, *Komunistický manifest*, Svoboda 1949, 58.

²⁹ V r. 1861 zaregistrováno 1176 rolnických bouří

V r. 1862	„	400	„
V r. 1863	„	386	„
V r. 1864	„	75	„
V r. 1865	„	95	„
V r. 1866	„	70	„

³⁰ Podrobněji viz Krasnoperov I. M., *Zápisky raznočince*, Mladá Garda 1929, rus. vyd. Kožmin B., *Ohlas polského povstání r. 1863 v centrálním Rusku*, Krasnyj archiv 1923, sv. IV. Kožmin B., *Kazaňské spiknutí r. 1863*, v časopise Golos minuvšego 1913, č. 6. — 7.

³¹ Kožmin B. P., *Rozkol mezi nihilisty*, v časopise Litěratúra i marksizm 1928, č. 2. 51 — 107.

rozporů uvnitř organisace a tlakem carské reakce končí svou činnost v r. 1864. Politická reakce se rok od roku zesiluje. V r. 1862 byly uzavřeny nedělní školy a čítárny, bylo zrušeno druhé oddělení Literárního fondu, bylo ztíženo povolování veřejných přednášek v Petrohradě. Většina vůdců revolučního hnutí z předcházejících let byla uvězněna nebo deportována (Pisarev, Černyševskij, Šelgunov, N. Serno - Solovjevič, Rymaněnko...). Po porážce Polského povstání se v Rusku rozlila vlna nacionalismu a šovinismu. Bílý teror, který se rozpoutal po porážce Polského povstání s plnou silou, vrcholí potom v r. 1866 po Karakozově výstřelu, kdy uplnou moc obdržel Muravjov-šibeničnik.

Změnila se i celková atmosféra ruského společenského života. Rusko se dostává na jiné koleje nejen politicky a ideově, ale i hospodářsky. „Staré pořádky rolnického hospodářství a rolnického života — říká V. I. Lenin — udržující se neochvějně v průběhu staletí, jsou ničeny s neobyčejnou rychlostí.“³² Zakládají se první úvěrové společnosti, první obchodní akciové banky, akciové společnosti pro stavbu železnic atd. V r. 1862 je povoleno hledat soukromným osobám zlato v Altaji. Zakládá se Petrova zemědělská akademie v Moskvě (1861), Ruská technická společnost (1868) atd. Výstižně charakterisuje tuto změnu už v r. 1869 ve své stati *Vzniklý proletariát* Šelgunov. V ruské společnosti — píše Šelgunov — „vystoupila... už zpozorovatelná teorie a praxe kapitálu a práce... Dříve se všichni zhromažďovali okolo statkářského centra, nyní se však hybnou silou ukázal kapitál. Dříve cítil svou sílu ten, kdo byl chráněn právy narození, nyní však pocítil pevnou půdu pod svými nohama ten, kdo má peníze. Statkář se začal přetvářet v kapitalistu a továrníka, kupec začal hrát úlohu statkáře. Kapitál se stal novou silou a skutečným hybatelem společenského života.“³³

Na pořad dne se dostává i zájem o ruský proletariát. V r. 1860, strženo revolučním hnutím rolnictva, vstoupilo dělnictvo mnoha závodů do revolučního boje. Od této doby se datuje zájem o dělnickou otázku, který však teprve po r. 1863 zintenzivněl. Ruská demokratická literatura zachytila se seismografickou citlivostí jeho existenci a pečlivě popisuje těžký život burlaků, továrenských dělníků, pracujících v dolech a na železnicích. Tak třeba Slepcev, který žije v průmyslové Vladimírské oblasti, zachytil ve svých povídkách mnoho cenného pro pochopení života ruských dělníků. Nebo Rešetnikov, u něhož zobrazení ruského dělníka zaujímá velmi podstatnou část díla, se zamýšlí velmi podrobně nad postavením ruského dělníka. V druhé části *Podlipovců* (z r. 1863) píše: „Neskončil-li dělník včas práci... nedají mu mzdu... a i když jí skončí, vytýkají mu mistři, že lenoší, popohání ho a plat mu stejně nedají. A tak musí tovární dělník dlouho hledat práci a dlouho hladovět, neboť se hojí vrátit na staré místo: a kam jinam jíti, a co si počít?“ Rešetnikov zaznamenává i rozdíly mezi dělníky a jejich mistry a příručními továrníky. „Příručí je člověk bohatý, cítí, že je síla, že je vše, že má otroky... a tito otroci nepotřebují jíst, ať se souží jejich ženy, ať hladoví jejich děti.“ Všimá si i rozdílu mezi rolníkem a námezdním dělníkem. O burlacích třeba říká, že znají „již mnohem více, než znali ve svých vesnicích, že mají mnohem širší rozhled a že jsou daleko rozvážnější a jistější.“ V r. 1863 píše fejeton *Z provincie* a povídku *Důlní lidé*, v r. 1864 román *Horníci*.³⁴ Také žurnalistika se dělnickou otázkou živě zabývá. Tak třeba

³² Lenin V. I., *Spisy* 15, 4. rus. vyd., 183.

³³ Šelgunov, *Spisy* 3, rus. vyd. 1872, 166.

³⁴ Kolesnická I. M., *Problém lidového života a lidové tvořivosti v demokratické literatuře 60-tých let*, Naučnyje zapiski č. 158, Filolog. fak., Leningrad 1952, 266—311.

Jiskra byla upřímně rozhořčena vykořisťováním pracujících tříd. „Práce je — píše v jednom článku z této doby — podle mínění politických ekonomů kapitál, ale podle mínění lidí praktických je nezbytným důsledkem toho, když chybí kapitál, se kterým by bylo možné žít bez jakékoli práce.“ Vlastnictví je podle jejich slov „pro větší část užíváním toho, co nestálo žádnou práci“.³⁵ Nebo v časopise Budíček, který založil karikaturista Štěpanov, bývalý spolupracovník a spoluzakladatel Jiskry, se dá najít mnoho karikatur, pamfletů a satirických šlehů na pány továrníky a jejich přísluhovače. Píše se tu o systému pokut, které vedou k tomu, že dělníkům z platu nic nezůstane, o důlních společnostech, které v souhlase s úmluvami mají právo předávat své dělníky — dlužníky — do jiných dolů, neboť dělníci se u nich nacházejí v nepřetržitém zadlužení. Pod karikaturou I. Bogdanova z r. 1886 (č. 32 str. 126) „Snídaně dítěte kapitalisty a Snídaně dítěte proletáře“ je tento text: „Dítě — kapitalista: Jsem syt, nechci více... Vychovatel: Ne, doopravdy musíte dojíst svou snídaní, nebo nepůjdete na procházku. Dítě — proletář: Mami! já chci jíst... Matka: Ale co ti mám dát... Jdi se raději projít.“ Vztah ke kapitalistům je vyjádřen v jedné novoroční karikatuře, která se nazývá „Sen ruských kapitalistů“: „Zakázaný dovoz v celém rozsahu! Národní výrobky se kupují za zlato. Fabrikanti se koupají v šampaňském; tovární dělníci jsou zotročeni — ráj.“ Nebo v r. 1867 uvádí rozhovor dvor továrníků: „Proč u Vás v továrně místo koní zapřahují člověka pro přepravu těžkých nákladů? Ale proto, aby se nemučila zvířata. Jsem totiž členem společnosti pro ochranu zvířat.“³⁶

V r. 1869 vyšla znamenitá práce Vasilije Vasiljeviče Bervi (pod pseudonymem — Flerovskij) *Postavení dělnické třídy v Rusku*, o níž Marx říká, že je to nejdůležitější kniha, která vyšla od dob Engelsovy práce *Postavení dělnické třídy v Anglii*.³⁷

Tento zájem o otázky spojené s ruským proletariátem se zvlášť výrazně projevili i v *Ruském slově*.

*

Revoluční teorie prožívá v druhé polovině 60. let krizi. Do r. 1863 bylo pro ruské revolucionáře všechno jasné. Věděli, s čím mohou počítat a v co mohou věřit. Lid a jeho očekávané povstání hrálo v těchto kalkulacích velmi významnou roli. Po r. 1863 se postavení ruských revolucionářů zásadně změnilo. Bylo třeba revidovat základní teze a přepracovat všechny taktické prostředky. Rok 1863 byl velkou historickou lekcí, ale ne všichni jí přijali stejně a ne všichni z ní udělali stejné závěry. Pokroková inteligence dob Černyševského a Dobroljubova byla vcelku jednotná, po r. 1863 se dělí a vytváří dvě základní linie.

První linie, početně velmi široká, se snaží udržet na starých pozicích (možnost vyhnout se kapitalistickému řádu, víra v občinu jako základu socialismu atd.) a dosavadní revoluční program opravuje jen v jednom bodě: mění pouze přístup k lidu. Jestliže dřívější program se omezoval jen na agitaci, to je vycházel z přímých výzev k povstání, nový program klade největší důraz na propagandu, mající za úkol přesvědčit lid o nemožnosti dostat skutečnou svobodu a dostatek půdy z rukou cara dobrovolně. Jestliže se toto podaří, všechno bude řešeno všeruskou rolnickou revolucí. Tato linie je výrazem raného narodnictví a vede přes ještě pokrokové

³⁵ Kožímin B. P., *Novinářství 60-tých let*, 53.

³⁶ Japkovskij I. G., *Budíček* (1865—71), Naučnyje zapiski č. 158, Leningrad 1952, 312—349, filologická serie.

³⁷ K. Marx—B. Engels, *Vybrané dopisy*, Svoboda 1952, 212.

narodnictví 70. let k liberálnímu narodnictví let 80. a 90. Avšak ani tato linie není jednotná. Projevují se v ní dvě základní tendence — demokratická a liberální. Liberální tendence postupem času převažuje a celá tato linie s rozvojem kapitalismu a s postupující diferenciací rolnictva musí nutně degenerovat. „Ochabovala víra ve zvláštní ekonomickou formu rolnického hospodářství, občinu, jako zárodek a základ socialismu, v možnost vyhnout se kapitalistické cestě okamžitou sociální revolucí, k níž je lid již připraven. Politický význam si udrželi pouze požadavky všemožných opatření k upevnění rolnického hospodářství a „drobné lidové výroby“ vůbec. To už nebylo v podstatě nic víc než buržoazní reformátorství; narodnictví se rozplývalo v liberalismu.“³⁸

Druhá linie, která se v této době vytváří a která si vzala základní poučení z roku 1863, je poččetně značně slabší. Cesta, kterou tato linie hájila, se zdála pomalá a beznadějná. Její program vychází z poznání, že lid — rolnické masy — nemůže sám zvítězit. Představitelé této linie velmi realisticky a kriticky přehodnocují na základě nové skutečnosti revoluční vyznání svých předchůdců a nebojí se zřeknout se těch tezí revolučního programu, které se ukázaly iluzemi. Velmi důkladně se zamýšlí nad neorganizovaností a živelností rolnických bouří a usilovně hledají správnou revoluční teorii, která by vnesla uvědomělost do hnutí. Věnují proto velkou pozornost problému výchovy a přípravy kádrů revoluce, štábu uvědomělých revolucionářů. Z toho potom vyplývá odpor k lidovému světovému názoru a lidovým pověrám, odpor proti idealizaci vesnického života. Je samozřejmé a pochopitelné, že představitelé druhé linie v této době, kdy zklamala jediná reálná sociální síla — rolnictvo — a kdy se neprojevila v dostatečné míře ještě nová společenská síla — proletariát — mají tendence zvětšovat význam rozumu, ideí, vědomostí a častokrát tyto ideové faktory absolutisují. Vědomosti, ideje přivádí k zničení starého pořádku a jsou, podle nich, velmi často jediným faktorem v boji mezi starou a novou společností. „Lidský rozum jest hlavním faktorem pokroku... a on také odkryje cestu k spasení.“³⁹ Jejich koncepce vývoje společnosti je tedy v zásadě idealistická a v mnohém směru idealističtější než koncepce jejich předchůdců. To je jedna stránka jejich společenských názorů. Na druhé straně jsou však výborní pozorovatelé rychle se měnícího společenského života Ruska, které nastoupilo cestu kapitalistického řádu, jsou příliš napojeni vírou ve spravedlivou věc lidových mas a přesvědčení o jejich společenské síle, jestliže se je podaří vzdělat, ukázat jim, co je pro ně prospěšné, jsou příliš mnoho zaměřeni na ekonomický vývoj země, než aby v konkrétních otázkách nepronikly touto idealistickou koncepcí silné materialistické tendence. Je třeba spravedlivě poznamenat, že tyto materialistické tendence jsou opět silnější a zřetelnější, než u jejich předchůdců. Nové společenské poměry, do kterých se dostávají, silné otřesení dřívější slepé víry v revoluční možnosti rolnictva, neurčují tedy jenom negativní stránky této nové teorie, ale také stránky pozitivní. Jejich revoluční teorie je tedy daleko rozpornější než dřívější. Představitelé druhé linie se už subjektivně staví za rozvoj průmyslu a za rozvoj kapitalismu v Rusku, a to nejen v zemědělství, ale především v průmyslu. Rusko je stát zemědělský, a proto chudý. První podmínkou zlepšení je rozvoj továrního průmyslu. Šelgunov přiznává, že učení o zvláštní cestě Ruska se ukázalo iluzí a že Rusko „nyní vstupuje na západoevropskou cestu vývoje“.⁴⁰ Jsou za kapitali-

³⁸ Lenin V. I., *Buržoazie v narodnickém hávu a zmatené narodnictví*, Spisy 7, Praha 1953, 100.

³⁹ Šelgunov N. V., *Spisy II*, rus. vyd. 1895, 271.

⁴⁰ Šelgunov N. V., *Spisy III*, rus. vyd. 1895, 220.

stický vývoj, ovšem ne v tom smyslu, že by kapitalismus byl poslední metou vývoje lidské společnosti. Představitelé této linie zažili a prožili první polovinu 60. let, onu heroickou dobu lidových zápasů, poznali kolísavost a reakční ledví ruského liberalismu, poznali mnoho o bídě západoevropského proletariátu, byli příliš mnoho napojeni revolučnědemokratickými ideami, než aby přijímali kapitalismus bez výhrad a jako konečný cíl lidské společnosti. A s tímto přiznáním, přiznáním, že kapitalismus není poslední metou vývoje lidské společnosti, jde ruku v ruce i nový pohled na proletariát. Nedívají se na proletariát jen jako na „vřed“ společnosti, ale pokouší se o pozitivní pohled. Nedívají se na existenci proletariátu jako na zlo, jako na regres. Byla doba — říká koncem 60. let Šelgunov o době před šedesátým třetím rokem, kdy jsme se domnívali, že „nás spasí půda, občinové zřízení“.⁴¹ I když je samozřejmé, že představitelé druhé linie nepochopili celkem historickou úlohu proletariátu, přece jen zůstane faktem, že svůj utopický socialismus spojili s proletariátem, že na proletariát se nedívají s despektem, ale daleko spíše se sympatiemi. „Uznání ‚tvůrčí‘ historické práce kapitalismu — říká Lenin — zespolečenšujícího práci a vytvářejícího ‚sociální sílu‘ schopnou přetvořit společnost, sílu proletariátu, toto uznání znamená rozchod s narodnictvím a přechod k marxismu.“⁴² Představitelé této druhé linie, z nichž nejvýznamnější jsou Šelgunov, Pisarev, Bervi-Flerovskij, Serno-Solovjevič, udělali první krok v tomto směru a stali se tak bezprostředními předchůdci marxismu v Rusku.

Zatím co představitelé první linie se pokoušejí opravit dosavadní revoluční teorii především v oblasti prakticko-politické a nahrazují agitaci propagací, což je vede — přesto, že setrvávají na ostatních předpokladech, tezích i iluzích revoluční demokracie — v nových poměrech s postupných historickým vývojem kapitalismu v Rusku k tomu, že se dřívější revoluční teorie třísť, že se omezuje revoluční program, že dřívější revolučnědemokratické teze se naplňují novým liberálním a maloměšťácko anarchistickým obsahem, představitelé druhé linie se vědomě zřikají těch tezí revoluční demokracie, které se ukázali iluzemi, a na otázky, které kladla nová doba, dávají tvůrčí odpovědi v revolučnědemokratických intencích.⁴³ Můžeme tedy říci, že představitelé druhé linie, přesto, že se zřekli některých základních pilířů revolučnědemokratické teorie, jsou v daleko větší míře dědici a pokračovatelé revoluční demokracie první poloviny 60. let. Pokoušejí se překonat teorii revolučních demokratů, ale tu bylo možno překonat jen směrem k marxismu. Představitelé druhé linie učinili v tomto směru první, nesmělé, avšak velmi cenné krůčky. Představitelé druhé linie jsou přechodnými typy od revolučních demokratů k proletářským, marxismem vyzbrojeným, revolucionářům.

III

Teorie realismu je úhelným kamenem materialistických a utopických názorů D. I. Pisareva. Pochopit a vysvětlit teorii realismu znamená pochopit a vysvětlit

⁴¹ Šelgunov N. G., *Spisy II*, rus. vyd. 1895, 1.

⁴² Lenin V. I., *Od narodnictví k marxismu*, *Spisy* 8, Praha 1954, 76.

⁴³ Boj těchto dvou linií se velmi výrazně projevil v polemice Ruského slova a Současníka, probíhající v letech 1863—1865. Podrobněji viz Plotkin L. A.: *Pisarev...*, Moskva—Leningrad 1945, 241—273. Jevgeněv—Maximov V., *Život a činnost N. A. Nekrasova*, sv. III., Moskva 1957, 265 n. Kožmin B. P., *Rozkol mezi nihilisty*, v časopise *Litěratúra i marksizm* 1928, č. 2, 51—107. Jevgeněv—Maximov V., *Poslední roky Současníka*, Leningrad 1939.

D. I. Pisareva. Teorie realismu je vnitřně rozporná a není divu, vzniká a vyvíjí se v těžkém a rozporném ovzduší prvního desetiletí poreformního období Ruska v letech 1863 — 1868.

Termín realismus nabývá aktuálního významu ve filosofické literatuře 40. let. Gercen ho používá pro označení filosofického směru, protikladného idealismu. V tomto smyslu se tento termín používal i v 60. letech v revolučnědemokratické publicistice. Pisarev zajistil tomuto termínu v druhé polovině 60. let všeobecnou rozšířenost. Termín realismus se stal tehdy velmi populárním a vlivným hlavně v kruzích té demokratické mládeže, která byla pod vlivem pisarevovských ideí a přijala jeho charakteristický způsob vyjadřování. Pisarevovou zásluhou je, že prosadil termín realismu proti bezohražným a hanlivým termínům, jako byly nihilismus, nihilista, „hvízdal“, „svistopljaska“ a jiné. Ve své znamenité stati *„Uvidíme!“* (z roku 1865), polemicky ostře zaměřené proti Antonovičovi, Pisarev se hrdě hlásil k tomuto termínu pro označení „té strany, která se dříve nazývala ‚hvízdaly‘ a potom nihilisty. Pokuste si vzpomenout — pokračuje Pisarev, od které doby se začalo toto označení používat soustavně? Toto označení dostalo občanská práva koncem minulého roku a dostalo je v důsledku té „Nerozřešené otázky“,⁴⁴ proti níž tak dlouho, tak silně, tak oduševněně, a, bohužel, tak bezvýsledně bojujete“.⁴⁵ I takový reakcionář, jako byl N. Solovjev, musel přiznat, že „sám název nihilistů se nyní ruší a je nahrazován daleko svěžejším ... názvem realistů“. Pisarev se pokoušel rozšířit obsah pojmu realismus, pokoušel se spojit a vyjádřit v jednom termínu jak materialistické, tak i demokratické principy. Termín realismus mu tedy není pouze synonymem pojmu materialismus, který z censurních důvodů nemohl používat, ale také synonymem materialistického pohledu na společnost. „Podstata našeho směru — říká Pisarev — obsahuje dvě hlavní stránky, které jsou velmi těsně navzájem spojeny, ale které mohou také být chápány odděleně a označovány různými termíny. První stránka vyjadřuje naše názory na přírodu: zde bereme do úvahy pouze skutečně existující, *reálné*, zřejmé a hmatatelné jevy nebo vlastnosti předmětů. Druhá stránka vyjadřuje naše názory na společenský život: zde bereme do úvahy jenom skutečně existující, *reálné*, zřejmé a hmatatelné potřeby lidského organismu. Slovo realismus nejlépe vyjadřuje splynutí těchto dvou stránek a žádné druhé slovo nevyjadřuje toto splynutí uspokojivě, neboť každé z mnohých dalších slov vyjadřuje převážně jednu nebo druhou stránku. *Realismus* naproti tomu, vyčerpává celý smysl našeho směru do důsledku a zároveň nikoho nerozčiluje a nestraší; il ne casse pas les vitres. Je to slovo tiché, krotké, a hluboké ...“⁴⁶ Je nespornou zásluhou Pisarevovy teorie realismu, že se pokouší rozšířit platnost materialismu i na společnost. První stránce realismu — materialistickému pojmání přírody nevěnuje Pisarev velkou pozornost, tak že je velmi těžké rekonstruovat jeho obecně filosofické názory. Z dílčích poznámek a okrajových myšlenek se však dá usuzovat, že Pisarev v pojmání přírody byl materialista. Pisarev správně vychází ze základní teze filosofického materialismu, že totiž hmota je prvotní a vědomí, myšlení druhotné. Pisarev dává také materialistickou odpověď na otázku o poznatelnosti světa. Ve své stati *Črty z dějin práce* Pisarev říká: „Víme ovšem, že jsme hranic poznání přírody ještě daleko nedosáhli, ale to nestačí; dnes nemůžeme a nejsme oprávněni tvrdit, že toto poznání vůbec nějaké hranice má; stejně nejsme oprávněni říkat, že přírodní síly budou někdy

⁴⁴ Pod tímto názvem, který svévolně přeměnila censura, vyšla v r. 1864 Pisarevova stat *Realisté*.

⁴⁵ Pisarev D. I., *Uvidíme!, Spisy* 3, rus. vyd., Moskva 1956, 449.

⁴⁶ L. c., 449 — 450 (podtrhl — D. I. Pisarev).

vyčerpány.⁴⁷ Pisarev se po roku 1863 soustřeďuje výlučně na druhou stránku realismu a řeší otázky společenského vývoje, speciálně problematiku společenského vývoje Ruska.

Druhá stránka teorie realismu, obsahující Pisarevovy názory na společenský život, je tedy dominující. Je také propracovanější a ucelenější. Především v ní spočívá vlastní Pisarevův přínos a je tedy třeba analyzovat ji daleko podrobněji. Pisarev v ní samostatně rozvíjí revoluční teorii svých velkých předchůdců Černyševského a Dobroljubova. Teorii revolučních demokratů rozvíjí Pisarev na základě podstatně jiné společenské situace, vytvořivší se v druhé polovině 60. let. Sám o tom říká: „Zdá se mi, že se nyní v ruské společnosti začíná vyvíjet naprosto samostatný směr myšlení. Nemyslím, že by tento směr byl docela novým, nebo úplně originálním; je rozhodně podmíněn tím, co bylo před ním, a tím, co jej obklopuje; jistě přejímá to, co odpovídá jeho potřebám; v tomto ohledu ovšem podléhá plně obecnému přírodnímu zákonu, že v přírodě nic nevzniká z ničeho. Samostatnost tohoto nově vznikajícího směru spočívá v tom, že je v nejužší spojitosti se skutečnými potřebami naší společnosti. Tento směr byl zrozen těmito potřebami a jen díky jim existuje a pomalu se vyvíjí.“⁴⁸ Pisarev nejednou zdůrazňuje samostatnost svých názorů, ale přitom se hrdě hlásí ke svým velikým učitelům a předchůdcům — k Bělinskému, Dobroljubovi, Černyševskému. „Takové období, v němž bych (Pisarev) opakoval cizí fráze, v mé literární činnosti nebylo. Všechno, co znám, jsem samozřejmě sám neobjevil, ale vyčetl v různých knihách ruských i zahraničních. Ale předpokládám, že přesně takovou cestou získávali svoje vědomosti Bělinskij, Dobroljubov i Černyševskij, a všichni ostatní představitelé našeho realismu... V jakém vztahu se nacházejí moje osobní síly k síle mnou uvedených spisovatelů, nemohu soudit, ale říkám jen to, že ve své činnosti jsem soustavně myslel a myslím právě tak samostatně, jako pracovali oni.“⁴⁹ Ostře se stavěl proti Antonovičovi, který epigonsky rozmněľňoval teorii revolučních demokratů, který opakoval jejich myšlenky, přešlapoval na místě v době, kdy bylo třeba řešit nové úkoly, kdy bylo potřeba odpovědět na nové otázky, a zároveň se velmi energicky ohrazoval proti nespravedlivým výpadům Antonovičovým, jako by si nevážil Černyševského a Dobroljubova, jako by je odmítal a zrazoval, když s nimi doslovně nesouhlasil. Sám o tom velmi výstižně mluvil ve stati *Uvidíme!* „Vždycky jsem pokládal a dodnes pokládám Dobroljubova za velmi vzdělaného a čestného člověka, ale s mnohými jeho názory vůbec nesouhlasím. Jestliže pan Antonovič nechápe, že je možné hluboce si vážit člověka a současně se s ním rozcházet v názorech, jestliže si myslí, že vážit si člověka a spisovatele znamená irure in verba magistri a chovat se k němu s naivní instinktivní božskou úctou, pak mi nezůstává nic jiného, než litovat, že úlohu prvního kritika v „Současníku“ zastává člověk, který není s to povznést se k pochopení rozumové samostatnosti a svobodného hodnocení cizích názorů... Cožpak se domníváte, že po smrti Dobroljubova musí ve všech ruských čtenářích odumřít touha sledovat současný pohyb života, vědy a literatury? Jestliže takto uvažujete, nemusíte sám vůbec psát, stačí, když budete přetiskovat v kritické části „Současníka“ všechny stati Dobroljubova od první až do poslední...“⁵⁰

*

⁴⁷ Pisarev D. I., *Vybrané statě*, Svoboda 1951, 121.

⁴⁸ L. c., 216.

⁴⁹ Pisarev D. I., *Spisy III.*, rus. vyd., Moskva 1956, 439—440.

⁵⁰ L. c., 447.

Klíčem k pochopení Pisarevovy teorie realismu je toto místo z jeho nejznámější stati *Realisté*: „Za prvé jsme chudí, za druhé jsme hloupí... Jsme chudí — to znamená, že ve srovnání s celkovým počtem obyvatel máme málo chleba, málo masa, málo sukna, málo plátna, málo šatů, obuvi, prádla, lidských obydlí, pohodlného nábytku, dobrých zemědělských a řemeslnických nástrojů — krátce — všech produktů, jež jsou nutné k udržení života a k pokračování ve výrobní činnosti. Jsme hloupí — to znamená, že obrovská většina našich mozků je skoro v naprosté nečinnosti a že snad jen jedna desetitisícová část hlav jakž takž pracuje a vydává dvacetkrát méně dobrých myšlenek, než kolik by jich mohla vydat při normální a naprosto nevysilující činnosti... Ovšemže naše rozumová chudoba není nevyléčitelnou nemocí. Nejsme idioti, ani opice co do tělesné stavby, ale jsme lidé kavkazského plemene, kteří dřepěli doma jako náš milý Ilja Muromec a nakonec oslabili svůj mozek touto dlouhotrvající a škodlivou nečinností. Je třeba s ním pohnout a on opět rychle nabude své pravé síly. To je samozřejmě zapotřebí, ale chyba je v tom, že jsme chudí, protože jsme hloupí, a jsme hloupí, protože jsme chudí... Abychom zbohatli, musíme alespoň trochu zlepšit předpotopní způsoby naší zemědělské, tovární a řemeslné výroby, musíme zmoudřet...“⁵¹

Východiskem Pisarevovy teorie realismu jsou tedy dva požadavky, které jsou od sebe neoddelitelné a které se navzájem podmiňují. Je to jednak požadavek základního zlepšení „předpotopních“ forem výroby, jednak požadavek zmoudření. Všimněme si nejprve druhého požadavku Pisarevovy teorie realismu.

*

K požadavku zmoudření dospěl Pisarev na základě hodnocení společenskoekonomické situace Ruska v druhé polovině 60. let, na základě zevšeobecnování úspěchů i neúspěchů dosavadního revolučního hnutí rolnických mas. Na tomto základě dospívá Pisarev k těmto závěrům: — Rolnické masy nejsou schopné vypracovat si samy „novou normu... společenského zřízení“. Rolnické masy nejsou s to vypracovat si revoluční teorii. „Za prvé, proto, že lidé, kteří každodenně namáhavou a vysilující prací oddalují smrt hladem, nemají kdy se zabývat přemýšlením, ať by bylo sebevážnějším a sebe užitečnějším; za druhé, proto, že rozumový spánek nižších tříd ochraňuje ve všech uspořádaných státech stádo ostražitých argusů.“⁵²

— Hnutí rolnických mas v Rusku je živelné, neuvědomělé. „Masa — to je živel“, a „obyčejně... nemá ponětí o tom, co se děje ve vládnoucích vrstvách společnosti; nejsou jí známá ani jména, ani osoby, ani činy, ani vzájemné vztahy, ani myšlenky, ani přání hlavních herců, kteří v dané chvíli vystupují na scéně světových dějin: ona je nevidí, neslyší a nechápe; mase ani nenapadne, že by mohlo existovat nějaké živé spojení mezi činností těchto herců a jejími velmi mělkými, ale velmi ožehavými strastmi, starostmi a zármutky; ona nemůže a ani si neumí představit, že mezi těmito skvělými a nahlas hovořícími herci mohou být přátelé a nepřátelé, jejichž vítězství nebo porážka se odrazí na jejím vlastním životě zvětšením nebo zmenšením přímých i nepřímých daní, vojenské povinnosti a nejrůznějších opatření, brzdící svobodný rozvoj její práce.“⁵³ Většina rolnických mas Ruska protestuje pasivně svými strádáními, bídou, nemocemi a vymíráním, a po-

⁵¹ Pisarev D. I., *Vybrané stati*, Svoboda 1951, 218—219.

⁵² Pisarev D. I., *Naši uspávači*, *Spisy IV*, Moskva 1956, 249 — 250.

⁵³ Pisarev D. I., *Francouzský rolník v r. 1789*, *Spisy IV*, Moskva 1956, 398.

vstane-li část ruských mužiků k aktivnímu odporu, je to odpor neorganizovaný, odpor jednotlivců nebo skupinek, odpor bez „politických ambicí, sympatií a antipatií“, odpor bez jasného světla pozitivního revolučního programu. Je tomu tak proto, že valná část ruského rolnictva je negramotná, nezná základní fakta novější a současné historie, nemá nejelementárnější základy pro pochopení politického vývoje, je zatížená množstvím pověr, předsudků a iluzí. Příčina tohoto stavu spočívá opět v tom, že masa nemá „možnost odtrhnout se od těžké, dobytčí práce“. ⁵⁴ — Rolnické masy nejsou s to uskutečnit okamžitou sociální revoluci, jednak proto, že nemají pozitivní revoluční program, jednak proto, že jejich hnutí je živelné, neorganizované, a hlavně proto, že „chvíle lidového entusiasmu“ minula. ⁵⁵ Přešlo období, kdy bylo možno působit „na dějiny otevřeně, mechanickou (revoluční) cestou“, je třeba se smířit s dočasným působením na společnost „chemickým způsobem“. ⁵⁶

Pro Pisareva nebylo lehké konstatovat tyto tři závěry, ale Pisarev si uvědomoval, že bez přímého pohledu a pravdivého poznání sociální skutečnosti Ruska není možné vypracovat reálný revoluční program. „Pravda se může ukázat celkem bezútešnou; může rozbít množství nejvábívějších fantasií; může přivést samotného myslitele k zděšení, zmatku a úzkosti. Odhalení takové smutné pravdy může myslitel vykoupit mnohými mučivými a bezesnými nocemi. Ale není vyhnutí. Pravda je pravda a myslitel, hodný toho jména, setkav se s ním, přízná ji bez námitek a nepokouší se její strohé rysy zamaskovat bojácným zamlčováním nebo šejdířským překrucováním.“ ⁵⁷ Na jiném místě Pisarev říká: „Je smutné rozloučit se se světlou iluzí, ale nedá se nic dělat; i pro tentokrát nezbývá, než se spokojit s temnou skutečností.“ ⁵⁸ S touto „temnou skutečností“ se Pisarev nikdy nesmířil a celá jeho činnost byla zaměřená na to, aby tato temná skutečnost byla překonána. Na základě tohoto realistického hodnocení revolučního hnutí druhé poloviny 60. let vypracovává potom Pisarev nový revoluční program. Abychom tento program mohli pochopit, je potřebné, abychom se nejdříve seznámili se zásadním, obecným poměrem Pisareva k lidovým masám a revoluci. Pisarev buduje totiž svůj revoluční program na víře v lidové masy, na víře v revoluci.

*

Pisarev se nikdy nezřekl v zásadě lidových mas a uznává základní historickou úlohu lidových mas jako tvůrců dějin. Uvědomuje si, že ne vždy a všude se projevila taková úplná nepřítomnost názorů zezdola na veliké historické události jako v Rusku v 60. letech. „Ne vždy a ne všude masa zůstává slepá a hluchá k těm poučením, které poskytuje všední pracovní den, plný strádání a hoře, na každém kroku každému, kdo vidí a slyší...“ ⁵⁹ Podle Pisareva „je vyslovenou nejapností třídění lidí na genie, oproštěné od působnosti společenských zákonů a na otupělou luzu, odsouzenou k otrockému podřizování a bláhovému smířování se s všelijakými riskantními experimenty.“ ⁶⁰ Jedinec, ať již je obdařen jakýmkoli obrovskými silami,

⁵⁴ L. c., 399.

⁵⁵ Pisarev D. I., *Myslíci proletariát, Vybrané statí*, Svoboda 1951.

⁵⁶ Pisarev D. I., *Realisté, Vybrané statí*, Svoboda 1951, 345.

⁵⁷ Pisarev D. I., *Naši uspávači, Spisy IV*, Moskva 1956, 248.

⁵⁸ Pisarev D. I., *Motivy ruského dramatu, Spisy II*, Moskva 1956, 369.

⁵⁹ Pisarev D. I., *Francouzský rolník v r. 1789, Spisy IV*, Moskva 1956, 399 — 400.

⁶⁰ Pisarev D. I., *Boj o život, Spisy IV*, Moskva 1956, 351.

může vytvořit trvanlivé dílo jen tehdy, působí-li souhlasně s velikými obecnými příčinami, t. zn. se způsobem myšlení a charakterem neodkladných aktuálních materiálních potřeb lidu. Jestliže jedinec působí proti těmto obecným příčinám, jeho dílo hyne s ním nebo dokonce ještě za jeho života. Řídí-li se tento jedinec ve své činnosti duchem času, uskutečňuje pouze to, co by se uskutečnilo i nezávisle od jeho vůle, uskutečňuje pouze to, co naléhavě vyžadují okolnosti daného okamžiku a co by za jeho nepřítomnosti nebo nečinnosti splnila načas a právě tak uspokojivě nějaká jiná osobnost, zformovaná týmiž vlivy a oduševněná týmiž snahami.⁶¹ „Skutečným fundamentem nejvelkolepějších a nejspletitějších politických budov jsou vždy a všude lidové masy... Je očividné, že každá velká historická událost se uskutečňuje buďto proto, že lid nemůže a neumí této události zabránit, nebo proto, že si jí lid přeje.“⁶² Pisarev si uvědomuje, že výměna dynastií, ministrů, reformy zákonů, vývoj vládnoucích systému atd., tvoří pouze „vnější stránku historie“, že „vnitřní stránka historie“ spočívá v působení lidových mas. Ve své stati *Historické skizzy* se zamýšlí nad vývojem a hybnými silami Francouzské revoluce z r. 1789 a říká: „Řečníci a publicisté mohli v jednotlivých bodech rozpracovávat obecné motivy politického smýšlení lidu, ale jakmile se pokusili odklonit se od těchto motivů, masa na ně okamžitě začala křičet, že jsou zrádci a že je třeba je bez prodlení postavit k svítelnovým sloupům. Historie revoluce je přeplněna tragickými epizodami, v nichž včerejší miláček masy, umírá dnes rukami téže masy v tom okamžiku, kdy spoléhaje se na svou popularitu, pokusí se vnést do hnutí svoje osobní názory, nesouhlasící se základními požadavky jeho nedávných zbožňovatelů... Samotná historie pařížského Jakobínského klubu ukazuje, že nikoli klub rozjitřoval vášně lidu, ale naopak, že klub byl jedním z mnoha projevů hořícího plamene lidových vášní...“ A odtud Pisarev dělá závěr, že hybná síla historických událostí „leží a ležela vždy a všude nikoliv v jednotlivcích, v kroužcích, literárních dílech, ale v obecných, a to především v ekonomických podmínkách existence lidových mas“.⁶³ Je to „onen veliký hlas lidu, který se skutečně dříve či později, vždy ukáže hlasem božím, t. zn. určuje svým hlasitě proneseným ortem běh historických událostí“.⁶⁴

Vidíme tedy, že Pisarev, i když viděl vážné slabiny v hnutí porobených rolnických mas Ruska, přece neztratil víru v sílu lidových mas a v jejich historickou úlohu. Vidíme tedy, že Pisarevův poměr k lidovým masám a jeho řešení úlohy osobnosti v dějinách je v zásadě stejný jako u Černyševského a Dobroljubova.

*

Právě tak se to má i s Pisarevovým poměrem k revoluci. Všem dosavadním pisarevovským badatelům se nepodařilo správně tento poměr pochopit. Všichni se snaží odpovědět jen na jednu otázku: Byl nebo nebyl Pisarev pro revoluci? Jedni (Kozmin, Plotkin) odpovídají kladně; druzí (V. Kirpotin) záporně. Ve skutečnosti je třeba zodpovědět dvě otázky, abychom správně vysvětlili Pisarevův poměr k revo-

⁶¹ Pisarev D. I., *Boj o život, Spisy IV*, Moskva 1956, 347 n. Henrich Heine, *Spisy IV*, Moskva 1956, 239 n.

⁶² *Francouzský rolník v r. 1789, Spisy IV*, Moskva 1956, 401 — 402.

⁶³ Pisarev D. I., *Historické skizzy, Spisy III*, Pavlenkovo vydání — Petrohrad 1894, sloupec 171.

⁶⁴ Pisarev D. I., *Francouzský rolník v r. 1789, Spisy IV*, Moskva 1956, 400, podtrhl D. I. Pisarev.

luci. Byl Pisarev pro okamžitou sociální revoluci? Byl Pisarev pro revoluci vůbec, jakožto nezbytnou podmínku spravedlivého řešení problému o hladových a neoblečených? Na první otázku dává, jak jsme viděli, Pisarev zápornou odpověď. Pisarev si uvědomoval, že výzva k okamžité sociální revoluci sa stala v nových podmínkách frází, gestem. Pisarev se však nestal v těžkém ovzduší porážky revolučního hnutí v druhé polovině 60. let pesimistou. Jeho boj proti fatalismu, který začal zachvacovat ruskou vzdělanou společnost, jeho boj proti malověrnosti a malodušnosti, jeho boj proti nevěře v lepší budoucnost lidstva patří k nejkrásnějšímu v Pisarevově odkazu vůbec. Neodporovat zlu je totéž co páchat zlo. „Člověk je produktem prostředí a života, ale život zároveň do něj vkládá aktivní sílu, která nemůže být pro činného tvora mrtvým kapitálem. Život je věc nanejvýš pokroková... Přivádí-li mne má nespokojenost na řadu úvah a činů, pak i úvahy i činy jsou součástí obecného plánu přírody. Tudíž uvědomovat si nutnost všech jevů, které se dějí v přírodě, naprosto neznamena skládat ruce v klín a ponořovat se do fakirských meditací.“⁶⁵ Pisarev velmi rozhodně bojoval proti této rozšířené myšlence o nezměnitelnosti okolností a zároveň ukazoval, jaký zpátečnický obsah do ní vkládají liberálové. „Dříve — říká Pisarev — měla tato slova smysl. Tenkrát člověk, jenž pronášel tato slova, věděl velmi dobře z pozorování a dokonce i z osobní zkušenosti, co je to za věčičku prostředí, život, podmínky, a od jakých příčin a jakými prostředky a za jakým účelem se dějí různá utloukání, lámání a ničení. Rozumní lidé, kteří pronášeli tato slova, používali jich vždy o nějaké třetí osobě, která odešla se scény.“ Dnes je situace úplně jiná. Dnes tato slova používají lidé sami o sobě — pokračuje Pisarev. „A který člověk skutečně schopný pocítí na sobě medvědí tlapu života, prostředí a okolností, řekně někdy: mě utloukli, polámali nebo zničili? Uznat sám sebe za polámaného, utlučeného a zničeného — znamená lehnout si za živa do hrobu, znamená utíkat z oranice na pec v době, kdy pracují pluchy a brány poctivých a rozumných sousedů, přátel a příbuzných. Dokud je člověk živ, dotud zápasí a neuznává se za poražena; zápas trvá tak dlouho, dokud člověk nezvítězí nad svým nepřítelem nebo dokud sám nepadne na bitevním poli.“ Člověk nemá ani v jednom případě proč naříkat, neboť buďto „sám zničil, utloukl a polámал to, co mu překáželo“, nebo sám padl a nemá už čas „zasypávat svůj hrob květinami soucitného řečnění...“⁶⁶ Historický optimismus Pisareva se projevuje i při řešení otázky lidského štěstí. „Štěstí se nezískává jako hotová věc z rukou dobrodince, nýbrž je nutno si je vybojovat a vydobýt prací. A nejtěžší část úkolu spočívá právě v tom, že je třeba si udělat představu o štěstí a najít si cestu, která k němu vede. Když se životní boj už stal uvědomělým směřováním k určitému cíli, pak se člověk už může pokládat za šťastného, i kdyby mu bylo souzeno padnout a zemřít na cestě, aniž vstoupil do zaslíbené země, kterou mírný A. Grigorjev tak hravě nazývá bílou Arapijí.“⁶⁷

Historický optimismus Pisareva je obsažen i v jeho myšlenkách o tvořivém snění, v jeho víře v krásnou budoucnost i jinde. Ne nadarmo cituje ve své stati *Myšlící proletariát* Černyševského slova o světlé budoucnosti z románu *Co dělat* a dodává: „Tato světlá budoucnost, ve kterou tak nadšeně věří nejlepší lidé, patří nejen hrdinům, nejen výjimečným povahám, obdařených obrovskými silami; tato

⁶⁵ Pisarev D. I., *Vybrané spisy II*, Moskva 1934, 199.

⁶⁶ Pisarev D. I., *Román nauky, Vybrané stati*, Svoboda 1951, 365 — 366.

⁶⁷ Pisarev D. I., *Román nauky*, Svoboda 1951, 386. V originále nepřeložitelný slovní paradox — arap = černocho, tedy asi „Bílá země černochoů“ — označení románu *Co dělat* N. G. Černyševského.

budoucnost se stane přítomností tehdy, až všichni obyčejní lidé se budou opravdu cítit lidmi a skutečně začnou cítit svou lidskou důstojnost. Kdo se snaží probudit úctu obyčejných lidí k jejich lidskosti, zvýšit úroveň jejich požadavků, vzbudit v nich důvěru ve vlastní síly a vnuknout jim naději na úspěch — zasvěcuje své síly veliké a krásné věci — rozumné lásce; v takové činnosti se zračí veliké tíhnutí k budoucnosti, protože světlé budoucnosti lze dosáhnout jen tehdy, bude-li veliké množství rozptýlených sil vtaženo do této činnosti.⁶⁸

Historický optimismus Pisareva je podmíněn neochvějnou vírou v budoucí revoluci. Pisarev tedy na druhou otázku odpovídal kladně. Pisarev se nikdy neztíkal po r. 1863 revoluce, která musí přijít dříve či později, uvědomoval si pouze, že není možné uskutečnit okamžitou sociální revoluci, ale že je třeba revoluci připravovat, že k přípravě revoluce je třeba dlouhodobé houževnaté a zcela důsledné činnosti. Pod pojmem revoluce rozuměl Pisarev „ekonomické a sociální přetvoření“ společnosti. „Že krveprolití bývá mnohdy nutné — říkal Pisarev — a vede k nejšťastnějším následkům — to je známé každému člověku, který umí chápat příčinnou spojitost historických událostí... Krveprolití se vůbec nestává nevyhnutelným tehdy, když ho chce provést nějaký neobyčejný člověk; vůbec ne tehdy, když nějaká živá překážka vadí tomuto neobyčejnému člověku uskutečnit svou osobní ideu nebo fantasii, ale jen tehdy, když dvě veliké skupiny lidí, dva národy nebo dvě veliké strany ostře a rozhodně se mezi sebou rozcházejí ve svých zájmech a záměrech. Jestliže se tyto dvě protivné strany nemohou dohovorit na uspokojujícím resultátu, jestliže nezůstane žádné možnosti skončit spor oboustranným souhlasem nebo přátelským vymezením střetávajících se a rozcházejících se zájmů, jestliže není možnosti objasnit zabloudivší straně prostřednictvím klidné vědecké analýzy, v čem spočívají její skutečné výhody a v čem spočívá chybnost a neuskutečnitelnost jejich požadavků — rozumí se, že tehdy nezbyvá nic jiného, než začít rvačku a rvát se do té doby, až spravedlivá věc zvítězí.“⁶⁹ Povinností, „nejlepších a nejčestnějších lidí dané společnosti“ je, aby „předešli krveprolití“ a „uskutečnili pokud možno klidně tu přeměnu, kterou si žádají okolnosti“. Ale když se přesvědčili o nemožnosti mírného řešení a o nevyhnutelnosti otevřeného boje, jsou povinni přestat hrát úlohu blahovolných rádců a stát se vojevůdci. „Oni se rozhodně postaví na tu stranu, jejíž směr souhlasí se skutečnými a pravdivými výhodami daného národa a celého lidstva, shromažďují kolem sebe stejně smýšlejících, organizují, disciplinují a povzbuzují své budoucí spolubojovníky a potom, podle okolností, buď vyčkávají napadení protivníkem nebo sami zaútočí rozhodným úderem.“ Krveprolití může být ukončeno až tehdy, když otázka, „zrodilví boj, byla skutečně řešena... bez dvousmyslných kombinací a nevkusných kompromisů. Viníky krveprolití bývají všude a vždy nikoliv představitelé rozumu a pravdy, ale zástánci hlouposti, stagnace a bezpráví.“⁷⁰ Jedině na základě toho, co bylo řečeno, je možné spravedlivě vysvětlit i Pisarevovo učení o dvou cestách historického vývoje, o cestě mechanické (revoluční) a chemické (postupné, reformní), jen jako o dvou formách téhož historického vývoje a nerozdělovat je metafyzickým „buď a nebo“. Toto strohé rozdělení nenajdeme ani u samotného Pisareva. Můžeme tedy říci, že Pisarev se ani po roku 1863 nevzdal revoluce, jakožto nezbytné podmínky nového uspořádání společenského života, ale

⁶⁸ Pisarev D. I., *Myslicí proletariát, Vybrané stati*, Svoboda 1951, 533.

⁶⁹ Pisarev D. I., *Boj o život, Spisy IV*, Moskva 1956, 346.

⁷⁰ L. c., 347 — 348. Viz také stať *Henrich Heine, Spisy IV*, 228 n.

že si jen uvědomil nemožnost okamžité sociální revoluce v podmínkách druhé poloviny 60. let.

*

Pisarevův revoluční program vychází z toho, že dosud není vypracována revoluční teorie, že masy nejsou dosud připraveny k otevřenému revolučnímu střetnutí. Je proto třeba nejprve všemi silami hledat řešení otázky o „hladových a neoblečených“, neboť to je nejdůležitější úkol. „Otázka o práci lidu obsahuje v sobě všechny ostatní otázky a sama se nevyčerpává žádnou z nich; proto je potřeba mít na zřeteli právě tuto otázku a nerozptylovat se druhořadými podrobnostmi, které budou řešeny, jakmile jen se pohne dopředu hlavní dílo.“ Teoretické řešení „rozumné organisace práce“ je tedy hlavním úkolem, který stojí před vzdělanou částí ruské společnosti. Nepřetržitá starostlivost o blahobyt lidových mas představuje první a nejsvětější povinnost každého, komu tyto masy svou vytrvalou prací poskytl možnost stát se myslícím a vzdělaným člověkem. Pisarev však vidí, že skutečnost je jiná, že inteligence se štěpí na dva tábory. „V praktickém životě jednostranné výroky panují nadále a zvláště silně se toto panování projevuje u nás v Rusku, kde se strany jen před nedávnem diferencovaly a pocitily svoji nesmiřitelnost. Každá z našich stran má své modly, které se jeví protikladně straně jako podivíni a strašidla... Spory stran jsou přirozené, nutné a trvalé, neboť skutečné příčiny protikladných soudů spočívají v protikladných zájmech. Každá snaha smiřovat strany by byla neužitečná a nesmyslná. Naopak, místo smiřování stran je třeba si přát, aby se každá strana vyhranila co nejjasněji a vyslovila se až do posledního bodu svého programu. Jenom tehdy může společnost poznat své skutečné přátele a zasadit se o konečné vítězství toho myšlenkového směru, který nejvíce odpovídá skutečným potřebám většiny.“⁷¹ Je tedy nejdůležitějším a nejnáléhavějším úkolem skutečných přátel lidu hledat teoretické řešení otázky rozumné organisace práce. „Je třeba všemi silami toto řešení hledat a všemi silami pobízet druhé k témuž hledání, to znamená vyobrazovat ostrými barvami strádání hladovějící většiny, vmýšlet se v příčiny tohoto strádání, neustále obracet pozornost společnosti na ekonomické a společenské otázky a systematicky odmítat, zavrhnout a vysmívat se všemu, co odvádí rozumové síly vzdělaných lidí od tohoto hlavního úkolu.“⁷² Odtud pramení i Pisarevův požadavek šetření a hospodaření s duševními silami a s tím související boj s „estetikou“. Boj proti estetice byl především bojem proti čistému umění, formalismu a idealismu, bojem proti šlechtické estetice. „Boření estetiky“ má však nesporné i své záporné rysy. Pisarev odmítá všechny druhy umění kromě literatury, neboť prý nemohou nijak pomoci revolučnímu hnutí. Patos estetiky Černyševského byl ve sblížení umění s vědou a společenskými otázkami doby, patos estetiky Pisareva spočívá v utilitaristickém podřízení umění vědě a revolučním úkolům.

Jako je, na jedné straně, obsahem Pisarevova požadavku šetření duševními silami snižování významu umění, tak, na druhé straně, je jeho obsahem zveličování úlohy přírodních věd. Pisarev správně konstatuje, že význam přírodních věd a propagandy jejich pozitivních výsledků spočívá v rozvíjení výrobních prostředků společnosti, v obohacování společnosti novými objevy, které slouží vlasti a lidu. Pisarev správně poukazuje na to, že rozvoj přírodních věd a jejich popularisace

⁷¹ Pisarev D. I., *Henrich Heine, Spisy IV*, Moskva 1956, 199—200.

⁷² Pisarev D. I., *Uvidíme!, Spisy III*, Moskva 1956, 487.

hraje ohromnou roli v boji s předsudky, s nevědomostí, tmářstvím a náboženstvím. Pisarev však přeceňoval možnosti přírodních věd, vida v nich nejen vzor a příklad stroje vědecké metody, ale přenášeje na ně také hlavní tíhu vědeckého rozpracování společenských otázek.

Usilovné hledání správného teoretického řešení sociálních béd je první základní tezí Pisarevova revolučního programu. Druhou základní tezí jeho programu je výchova „myslících realistů“. Touto otázkou se zabývá Pisarev takřka v každé své stati. Bylo skutečně třeba vychovat nové kádry bojovníků za demokracii, bylo skutečně nutné doplnit a zvětšit počet revolučních osvícenců, kteří by mohli na sebe vzít přípravu společnosti k novému, širokému a uvědomělému revolučnímu hnutí. Bylo třeba získat mládež, přesvědčit ji o nutnosti hlubokého reálného studia a práce pro blaho lidu a vlasti. Tuto úlohu vzal na sebe Pisarev. Výchova „myslících realistů“ nebyla pro Pisareva žádným samocílem, výchova „myslících realistů“ byla pro Pisareva nezbytnou podmínkou k probuzení lidových mas, jakýmsi společenským fermentem, majícím za úkol posílit a urychlit proces revolučního kvašení a přivést ho do rozhodného konce. Pisarev vyslovuje požadavek spojit revoluční teorii s revoluční praxí. A tím se dostáváme k třetí základní tezi Pisarevova revolučního programu. Je třeba „neustále objasňovat společnosti z různých stran a ve všech podrobnostech základní principy rozumné ekonomické a společenské doktriny“, ⁷³ je třeba sjednotit práci a poznání. „Ti lidé, pro něž byl život v mládí krutou macechou, mohou se spolu s nezištnými hledači pravdy nadchnout ideami negace. Komu se na světě trudně a bolestně žije, tomu je těžko zahořet zvláště silnou láskou k základním principům, na nichž je postaven a jimiž se drží při životě utiskující ho pořádek věcí... Hořké a smutné dětství, naplněné strádáním a nezaslouženými urážkami nejčastěji prožívají lidé, kteří patří k nízkým a chudobným třídám společnosti. V těchto třídách společnosti by ovšem ideje negace našly nejnadšenější posluchače, ale právě tyto třídy společnosti se dosud s vážnou myšlenkou nesetkaly... Ale všude tam, kde tak či onak tou nebo jinou náhodou, dojde ke střetnutí bídy, z jedné strany, a vážných myšlenek, ze strany druhé, myšlenky negace nacházejí nespočetné adepty a pohotové popularizátory.“ ⁷⁴ Je tedy potřebné všemi možnými prostředky zvětšovat přítok lidí z nižších tříd do vzdělané společnosti, „je třeba zvětšovat masu myslícího proletariátu“. ⁷⁵

Praktický Pisarevův revoluční program tedy vyžadoval: usilovné hledání revoluční teorie, výchovu kádrů revolucionářů a vzdělávání lidí „z nižších tříd“.

Teprve až budou tyto tři podmínky splněny, myslící realisté budou moci „plně využít... lidového entusiasmu“, vyvinout „všechny své obrovské síly“, nésti „vpřed prapor své epochy“, ⁷⁶ a „splnit úkol, jehož řešení je spojeno s radikální změnou všech základních životních podmínek“. ⁷⁷ Je přirozené, že v době, kdy zklamaly materiální síly společnosti, obrátil Pisarev svou pozornost při budování svého revolučního programu především k duchovním silám společnosti, k vědě a osvětě, k ideám a rozumu. Pisarev to na jednom místě říká přímo: „Rozum je ze všeho nejdražší, anebo správnější, rozum je vše.“ ⁷⁸ Ale to je jen jedna stránka jeho pohledu na dějiny. Pisarev na mnohých místech zdůrazňuje ekonomický základ vývoje společnosti:

⁷³ Pisarev D. I., *Uvidíme!, Spisy III*, Moskva 1956, 489.

⁷⁴ Pisarev D. I., *Naši uspávači, Spisy IV*, Moskva 1956, 249—250.

⁷⁵ Pisarev D. I., *Uvidíme!, Spisy III*, Moskva 1956, 489.

⁷⁶ Pisarev D. I., *Vybrané stati*, Svoboda 1951, 537.

⁷⁷ L. c., 532.

⁷⁸ Pisarev D. I., *Motivy ruského dramatu, Spisy II*, Moskva 1956, 383.

„Zdrojem celého našeho bohatství, základem celé naší civilisace a pravou hybnou silou světových dějin je praktická činnost člověka, jeho přímé a bezprostřední působení na přírodu.“⁷⁹ V tomto očividném rozporu se ocitá i jeho revoluční program. Pisarev přeceňuje, zveličuje vliv rozumu a vědění na společenský život, zároveň si však uvědomuje a zveličuje i vliv opačný. „Je známo, píše Pisarev, že značná část výrobků přechází z rukou pracujících obyvatelstva do rukou neproduktivních spotřebitelů. Zvětšit množství výrobků, jež zůstávají v rukou výrobcových, znamená zmenšit jeho chudobu a dát mu prostředky k dalšímu vývoji...“⁸⁰ Cesta k uvědomění mas nevede tedy jenom přes osvětu, ale i přes změnu a vývoj společenského života. „Masy se nevychovávaly školským poučováním, drobečky, které padají z duchovní tabule přesycených starších bratrů, nýbrž jedině správným, zdravým a nebrzděným vývojem společenského a hospodářského života. Když se odstraňují překážky, které stojí tomuto vývoji v cestě, když se objevuje svobodná práce, když se této svobodné práci dostává rozmanitého uplatnění, začíná se každá jednotlivá částčka šedivé masy cítit člověkem a rychle si osvojuje poznatky, které jsou nezbytné k životu. Tehdy, a jenom tehdy, se stávají skutečně užitečnými i školy, zejíci před tím prázdnotou i populární příručky, které dosud nikoho nedovedly naučit moudrosti. Škola nepřetváří život, nýbrž naopak, život si vytváří školu a přizpůsobuje ji svým potřebám a tendencím.“⁸¹ Ve své stati *Motivy ruského dramatu* opakuje Pisarev tuto myšlenku ještě výrazněji. „Dobrá farma a dobrá továrna při rozumné organizaci práce představují nejlepší a jedinou školu pro lid, za prvé proto, že tato škola krmí své žáky a učitele, a za druhé proto, že předává své znalosti nikoli prostřednictvím knih, ale prostřednictvím jevů živé skutečnosti. Kniha přijde až v určitém čase zorganizovat školy při továrnách a farmách bude tak lehké, že se to uskuteční samo sebou.“⁸² Je tedy potřebné soustředit se nyní na druhý základní požadavek Pisarevovy teorie realismu, na požadavek podstatného zlepšení „předpotopních“ forem práce a výroby.

*

Základní ekonomický problém 60. let — otázku o dvou cestách vývoje kapitalismu v zemědělství: statkářské (pruské) a rolnické (americké) — řeší Pisarev ve prospěch rolníků. Rolnickou reformu z r. 1861 nazýval Pisarev „hloupou, nesmyslnou“ a činnost Alexandra II. „podlou a zločinnou“. Po Černyševském vystupoval za revoluční cestu likvidace statkářského vlastnictví půdy a vyzýval lid k svržení samoděržaví. V předání půdy rolníkům bez výkupu spatřoval Pisarev likvidaci posledního základního pozůstatku středověku. Podle Pisareva není možné „vlít nové víno do starých měchů“. Bojem proti liberálům a statkářům a vírou v rolnickou revoluci jsou charakterisovány Pisarevovy názory do r. 1863. Ale ani po rozdrčení revolučního hnutí 1. poloviny 60. let, po udušení rolnických povstání neztratil Pisarev historický optimismus a hájí americkou cestu vývoje kapitalismu v zemědělství. Pisarev chtěl mít Rusko s mohutným národním průmyslem. Stavěl se velmi rozhodně za rozvoj techniky, za výstavbu komunikací, racionální hospodářství v zemědělství. „K vývoji racionálního zemědělství jsou nezbytné dvě podmínky: rozší-

⁷⁹ Pisarev D. I., *Škola a život, Spisy IV*, Pavlenkovo vydání, Petrohrad 1894, sloupec 578.

⁸⁰ Pisarev D. I., *Realisté, Vybrané stati*, Svoboda 1951, 219.

⁸¹ Pisarev D. I., *Črty z dějin práce, Vybrané stati*, Svoboda 1951, 203.

⁸² Pisarev D. I., *Črty z dějin práce, Vybrané stati*, Svoboda 1951, 203.

ření užitečných vědomostí v masách a rozmanitost zaměstnání, jejímž nutným následkem je vznik místních středisek výroby a přitažlivosti.“⁸³ Pokrok v zemědělství bez technického a průmyslového rozmachu, bez rozvoje obchodu, bez výstavby komunikací, je nemyslitelný. „Ryze zemědělská země, která se s úspěchem zabývá zemědělstvím, je pouhý mýtus.“⁸⁴ Země čistě zemědělské nutně degenerují, neboť se dostávají do závislosti na zemích průmyslových; musí vyvážet své výrobky na daleké trhy, trátí mnoho práce na převoz, hodnota výrobků se zvětšuje, ale nezvětšuje se jejich faktické množství. Naproti tomu země průmyslové zajišťují zpracování zemědělských surovin na místě — v průmyslových centrech. Dobrá, technicky vybavená továrna, vyspělá farma a rozumná organizace práce — to jsou základní Pisarevovi požadavky dalšího ekonomického vývoje Ruska. Tyto názory hájí Pisarev až do konce života. Pisarev sází jednoznačně kartu na industriální rozvoj Ruska a na tomto základě kategoricky odmítá i možnost zvláštní cesty vývoje Ruska k socialismu. Pisarev přiznává nutnost kapitalistického rozvoje Ruska. Je mu však na hony vzdálená myšlenka přijmout kapitalismus bez výhrad. Pisarevovi je celkem nepřijatelná buržoazie a kapitalismus v té podobě, v jaké se rozvíjí v západní Evropě. Pisarev je velikým kritikem kapitalistického řádu. Pisarev ostrými barvami vykresluje a odsuzuje kořistnický charakter kapitalistického řádu, odmítá konkurenční boj, vyslovuje se proti ekonomickému drancování kolonií a proti vykořisťování dělníků.⁸⁵ Základní příčinu všech bled kapitalismu spatřoval Pisarev v takovém systému společenské práce, v níž stroje, technika a všechny ostatní výhody života, jsou dostupné jen hrstce expulátorů, v důsledku čehož pracující „s každým rokem musí více pracovat jen proto, aby ještě silněji hladověli“.

Pisarev bojoval také proti liberalismu. V jednom ze svých nejostřejších útoků proti liberalismu, v stati *Dospívající humánnost*, Pisarev říká: „Úloha liberála je tak nesmírně komplikovaná, jeho práce je tak vyčerpávající a jeho pouť je poseta tak velkými a bodavými trny, že v jediném desetiletí je absolutně vyloučeno osvojit si nezkalitelnou názorovou jasnost a bezvadnou solidnost chování, jimiž se děj co děj musí vyznamenávat zkušený liberál, vyzrálý ve veliké škole lavírování, mystifikace a bohorovného mlácení prázdné slámy... Všechno liberálovo úsilí musí neustále směřovat k tomu, aby všechno jeho jednání odporovalo jeho slovům a aby tyto rozpory nikdy nezpůsobovaly důvěřivé prosté obecnstvo, které je nutno obšťastňovat a dojímat liberálními představami... Liberál se musí neustále drát a vrhat kupředu, ale přitom se nehnout s místa a důkladně odvracet ostatní ode všeho, co by se nějak podobalo skutečnému pohybu kupředu... Umíte si představit pokojnou krávu ozdobenou pěkným jezdeckým sedlem? — Domnívám se, že tato kráva by nám poskytla podívanou dosti komickou, avšak zároveň i truchlivou: utažený popruh by velmi tísnil její kravskou letoru a uváděl by krávu do krajních rozpaků, což by se projevovalo na celém jejím roztrpčeném zevnějšku; při pohledu na takto poníženou a uraženou krávu by se každý soucitný člověk musil slitovat nad jejím neštěstím a sundat jí ze zad ozdobu, která jí pranic nesluší. Avšak představte si, že k posílení komismu a k odstranění příchuti zármutku by do krávy vjel běs pýchy a sebeuspokojení; představte si, že stažena popruhem by vás chtěla udivit a okouzlit štíhlostí své kraví linie a lehkostí svého kravího kroku; představte si, že napodobuje způsoby čistokrevného anglického závodního koně, snaží se vy-

⁸³ Pisarev D. I., *Črty z dějin práce, Vybrané stati*, Svoboda 1951, 203.

⁸⁴ Pisarev D. I., I. c., 181.

⁸⁵ Pisarev D. I., I. c., 182 n.

padat kurážně a vystupovat bravurně, nadouvá nozdry, zdvihá ocas a pokouší se o cval. Představte si takový obraz a učiníte si slabou představu toho nevyčerpatelného komismu, jímž jsou naplněna všechna slova, všechny posuňky a činy dobročinného liberála, který si samolibně navěsil na sebe to, co jej dusí a škrtí a co na každém kroku nejpřísněji odsuzuje nevyhladitelné návyky jeho mělké dušičky.⁸⁶

Pisarev také velmi rozhodně kritizuje představitele buržoazní politické ekonomie. Po Miljukovovi a Černyševském na stránkách Ruského slova Pisarev spolu se Sokolovem vedl boj proti omezeným buržoazním názorům Riccarda, Milla, Malthuse, Careye a jiných. Pisarev vystoupil proti zákonu zmenšování úrodnosti půdy J. S. Milla. Podle Pisareva takovéto názory neodpovídají pravdě, neboť produktivní síly země jsou ve skutečnosti bez hranic, a podobné názory mohou sloužit jen jako odůvodnění bída a hladu lidových mas. Právě tak bojuje proti Malthusově teorii, která se „snaží stůj co stůj uzákonit a ospravedlnit nepěkné zjevy současnosti“. Ve skutečnosti nastává pravý opak toho, co tvrdil Malthus. „Bída vzniká z nedostatku zalidnění; existuje-li někde bída i při velkém počtu obyvatel, je nutno hledat příčiny v nenormální organizaci práce, a naprosto ne v lidnatosti. Mnoho lidí znamená hojnost sil, překáží-li něco, aby se využilo těchto sil, je tím vina překážka, a nikoliv existence těchto sil“.⁸⁷

Pisarevův poměr k buržoazii je složitý. Na jedné straně, Pisarev vidí její relativní pokrokovost, vidí, že právě s buržoazií je nerozlučně spojen technický pokrok a průmyslový rozmach, rozvoj školství, přírodních věd a vzdělanosti vůbec, vidí, že i v politickém vývoji přinesla buržoazie významný pokrok, na druhé straně, vidí její omezenost, bezcitnost a vykořisťovatelskou dravost, vidí nesmyslnost a nehumánnost buržoazních pořádků. Pisarev se velmi živě zajímal o historické osudy západní Evropy, speciálně Francie. Historický vývoj francouzské buržoazie hodnotí následovně. Francouzská buržoazie před Francouzskou revolucí z r. 1789 patřila mezi lidi, „kteří výborně slouží obecnému progresu dotud, dokud požadavky tohoto progresu spadají v jedno se zájmy jejich osobního blahobytu“.⁸⁸ Buržoazie „křičí proti nespravedlnostem a vyžaduje hluboké a všestranné reformy, ale přestane křičet a dožadovat se čehokoli v blaženém okamžiku, kdy nespravedlivosti se přestanou páchat na něm a kdy se uskuteční všechny požadavky, z kterých může vytlouci bezprostřední osobní výhody.“⁸⁹ Po Francouzské revoluci se tedy charakter buržoazie změnil. „Na rozvalinách starého feudalismu upevnila se nová plutokracie; a baroni finančního světa, bankéři, velkoobchodníci, továrníci a všelijací šejdiři nebyli ochotni dělit se s lidem o výhody svého postavení... Baroni finančního světa vytvořili novou třídu privilegovaných osob a zastírajíce se velikými principy r. 1789, začali hájit pouze svoje privilegia.“⁹⁰ Nepodařené finále francouzské revoluce způsobilo rozčarování, které ovládlo nejlepší představitele vzdělaného světa i celé evropské společnosti. Tehdy nejlepší lidé, např. Heine, začali pochybovat o správnosti svých myšlenek, tehdy upřeli smutný a znepokující pohled nazpět, na odcizenou minulost a jejich srdce pronikl šíp světového rozdvojení, vnitřní rozervanosti. Objevila se však nová idea a nová síla. „Když se objevila tato idea, zmizela rozervanost nejlepších lidí... Před našima očima žijí a působí opět celiství lidé, jdoucí vpřed velmi tvrdými kroky k velmi určitému cíli. U Proudhona, u Louise Blanca

⁸⁶ Shorník materiálů ke studiu dějin ruské žurnalistiky, Praha 1955, 231 — 232.

⁸⁷ Pisarev D. I., *Črty z dějin práce, Vybrané statí*, Svoboda 1951, 137.

⁸⁸ Pisarev D. I., *Francouzský rolník v r. 1789, Spisy IV*, Moskva 1956, 412.

⁸⁹ L. c., 408.

⁹⁰ Pisarev D. I., *Henrich Heine, Spisy IV*, Moskva 1956, 217—218.

a Lassala nenajdeme ani stopy po rozervanosti Byrona a Heina.⁹¹ Pisarev dospívá k přesvědčení, že „celá historická budoucnost západní Evropy závisí nyní od toho, jak se rozřeší dělnická otázka, t. j. jak se upevní a zajistí hmotná existence dělnické části obyvatelstva“.⁹² Pisarev je přesvědčen, že tento společenský problém bude vyřešen pádem kapitalismu. „Středověká teokracie padla; feudalismus padl; jednou padne i tyranské panství kapitálu.“⁹³ A toto přiznání je potom základem Pisarevova utopického socialismu.

*

Pisarevův utopický socialismus je nedílnou součástí teorie realismu. Utopický socialismu D. I. Pisareva se rozvíjel souběžně s formováním jeho teorie realismu. Již o stati *Črty z dějin práce* poznamenává censor Skuratov, že si v ní nelze „nepovšimnout socialistických tendencí“. Nelze souhlasit s Kožminem v tom, co označuje za podmínky Pisarevova utopického socialismu.⁹⁴ Kožmin se domnívá, že je to jednak Černyševského román *Co dělat* — v ideovém smyslu, jednak vzmach dělnického hnutí v západní Evropě — v sociálním smyslu. Tyto dvě skutečnosti rozhodně měly vliv na vytváření utopického socialismu Pisareva, ale vliv nikoli rozhodující. Je třeba pochopit teorii realismu v celé její rozpornosti i logičnosti. V ideovém směru mělo rozhodující vliv na Pisarevův utopický socialismus přiznání nutnosti kapitalistického vývoje Ruska. „Dělnická otázka je u nás v stadiu zrodu, protože náš průmysl je ještě v plenkách. Proto se ještě dlouho nerozroste v ruském životě do takových obrovských rozměrů, jakých dosáhla v západní Evropě. Bylo by však z naší strany velmi krátkozraké se domnívat, že náš společenský život ve svém dalším vývoji nikdy nenarazí na tento složitý úkol. Proto se musíme při pohledu na naše západní sousedy zamyslet nad jejich poučnými chybami a utrpením, musíme si napřed shrnout materiál, který je potřebný pro uspokojivé řešení této otázky, již se není možné ani vyhnout, ani ji odvrátit.“⁹⁵ V sociálním smyslu hlavní a nezbytnou podmínkou Pisarevova utopického socialismu byla samotná existence rodivšího se ruského proletariátu. Pisarev velmi správně postřehl, že dělnická otázka v Rusku už „začíná klíčit“. Ruské dělnické hnutí šlo ještě neexistovalo, ale dělnická otázka zabírá stále více a více stránek ruských časopisů, přičemž vedle řešení otázek všeobecných, glosování událostí západoevropského dělnického hnutí se objevují i důležité zprávy o existenci ruského proletariátu. Je samozřejmé, že už v této době se v poměru k dělnické otázce začaly vyhraňovat dva navzájem odlišné tábory — tábor liberální (Ruský věstník, kde přetiskují reakční statě Molinariho a kde publikuje Koljupanov, Vlastenecké zápisky, kde publikuje své stati B. Luginin), intepretující tento problém vlastní reformisticko-filantropickým způsobem, a tábor, snažící se spojit socialistickou představu společnosti s bojem dělnické třídy (Ruské slovo — Sokolov, Šelgunov, Pisarev). I tu Pisarev spolu se Sokolovem a Šelgunovem pokračoval na nové základně v Černyševského boji proti liberálům. Jeho boj proti filantropii je nutno chápat jako boj proti liberálům. „Filantropie je stejně krásná věc jako vězení a všelijaké kriminální a polepšující tresty. Dnes se lze těžko bez obojího obejít, ale dnešní doba se podobně jako všechny doby

⁹¹ Pisarev D. I., *Henrich Heine, Spisy IV*, Moskva 1956, 222—223.

⁹² Pisarev D. I., *Škola a život, Spisy IV*, Petrohrad 1894, sloupec 578.

⁹³ Pisarev D. I., *Vybrané stati*, Svoboda 1951, 214.

⁹⁴ Kožmin B. P., *Pisarev i socializm, Literatura i marxizm*, 1929, kn. VI.

⁹⁵ Pisarev D. I., *Škola a život, Spisy IV*, Petrohrad 1894, sloupec 578.

předcházející zabývá věčným zametáním a odklizením neřestí, které sama neustále plodí. Když je neřest zrozená, je třeba ji vymést, zbavit se jí, ale neškodí se také zamyslet nad tím, jak by se dalo pro příště takovému nevýhodnému produkování neřestí zabránit. Filantropie sama o sobě uráží lidskou důstojnost a je hluboce nespravedlivá, nutí člověka, aby byl závislý ve své existenci a blahobytu na dobrovolné dobrovtivosti jiného, právě takového člověka; vytváří žebráka a dobrodince a oba demoralisuje. Nezamezuje chudobu ani nečinnost; nezvětšuje ani o kopějku plody produktivní práce... Nikoliv chudobinec, nýbrž dílna může a musí obrodit lidstvo... Pracovní síla nemá uplatnění, práce je špatně odměňovaná, práce je zotročovaná, a to jsou příčiny všeho zla⁹⁶. Pisarev se také velmi rozhodně staví proti liberální „teorii abstinence“.

Pisarevův utopický socialismus se zásadně liší od utopického socialismu Černyševského a Dobroljubova. Pisarev se zřekl občinového socialismu svých předchůdců a svůj utopický socialismus jednoznačně spojil s proletariátem. Jeho učitelé byli západoevropští utopičtí socialisté. Pisarev přiznával kritický pramen západoevropských utopistů, ale skepticky se díval na jejich kladné programy a projekty. Pisarev se domníval, že otázka společenského života za socialismu nemá prozatím žádný praktický význam a nemá prozatím smysl na ni odpovídat. Pisarev se však dostal mnohem dále, seznámil se s dokumenty chartistického hnutí v Anglii, studoval Lassala, věděl o existenci I. Internacionály atd. Pisarevovi byli cizí i maloburžoazní socialisté, kteří žádali zrušení osobního vlastnictví, kteří se dožadovali absolutní rovnosti, onoho „popelavě šedého kostýmu rovnosti“, jak to označoval Henrich Heine. „Je to věc nemožná — říká Pisarev — a o tom mohli snít jen lidé 18. století... Smysl tohto snažení, které Heine nazývá popelavě šedým kostýmem rovnosti, spočívá jenom v tom, že tisíce lidí nebudou nuceni chodit bosi a žít v otrubách jen proto, aby se jednotlivci dívali na krásné obrazy, poslouchali dobrou hudbu a deklamovali krásné verše. Kdo pokládá podobné snažení za špatnost, přeje si, aby chléb, nutný na obživu hladových lidí, se denně přeměňoval na elegantní předměty, poskytující hrstce vyvolených a posvěcených jemné a vysoké požitky... Šťěstí, dostupné pro všechny, bude jistě na začátku prostší a skromnější, než štěstí, které je v dnešní době dostupné nemnoha. Největší přednost všeobecně dostupného štěstí nespočívá ani tak v různorodosti a pestrosti požitků, jako spíše v tom, že tyto požitky nemají druhou stranu, t. j., že tyto požitky nejsou vykupovány cenou cizích strádání.“⁹⁷

Svůj utopický socialismus buduje Pisarev na základě „asociace práce“, na základě přetvoření námezdní práce ve svobodnou práci, na základě zrušení protikladu mezi městem a vesnicí, mezi duševní a fyzickou prací. Pisarev však na mnoha místech překračuje hranice utopického socialismu a dospívá k některým správným závěrům.

— Dělnická otázka „bude řešena nikoli nějakými nezúčastněnými dobrodinci a protektory, ale pouze samými dělníky, když se k jejich pracovní síle, praktické zručnosti a pracovitosti připojí zřetelné pochopení vztahů mezi lidmi a schopnost povznést se od dílčích pozorování k obecným úvahám a širokým závěrům“.⁹⁸

„Řešení tohto úkolu nespočívá ve výchově jednotlivých dobrodinců, ale v *přestavbě společenských institucí*.“⁹⁹ Neboť „produkce může být dostatečně veliká a

⁹⁶ Pisarev D. I., *Vybrané stati*, Svoboda 1951, 502.

⁹⁷ Pisarev D. I., *Henrich Heine, Spisy IV*, Moskva 1956, 234 — 235.

⁹⁸ Pisarev D. I., *Škola a život, Spisy IV*, Petrohrad 1894, sloupec 578.

⁹⁹ Pisarev D. I., *Historické ideje Augusta Comtea, Spisy V*, cit. vyd., sloupec 409.

nehledě na to může většina přece jen trpět hlad, když vyrobené produkty se budou ve společnosti rozdělovat nerovnoměrně¹⁰⁰.

Je nespornou Pisarevovou zásluhou, že svůj utopický socialismus nespojoval s rolníky, nýbrž s proletariátem, s třídou, která později socialistickou společnost v Rusku skutečně vybojovala a vytvořila.

*

Můžeme tedy na závěr říci, že Pisarevův světový názor je v základních otázkách stejný jako u revolučních demokratů, že objektivní obsah jeho učení je buržoazně-demokratický, že i Pisarev svému revolučnímu programu vtiskuje nesmazatelnou pečeť lidových mas. V tomto smyslu je tedy Pisarev jedním z představitelů ruské revoluční demokracie 60. let. Zároveň je třeba poznamenat, že se Pisarevův revolučně-demokratický program formuje v podstatně změněných společenských podmínkách 2. poloviny 60. let, v době, když značně oslabila víra v revoluční možnosti rolnictva a kdy začala klíčit dělnická otázka, což se nemohlo neodrazit v Pisarevově světovém názoru, v jeho revolučním programu. Pisarevův význam spočívá v tom, že rozvíjel dále revolučně demokratickou teorii, že ji mnohdy překonal, že přiznal nutnost kapitalistického vývoje Ruska, že spojil učení utopického socialismu s proletariátem v Rusku, že překonal a dále rozvinul některé teze svých učitelů, západoevropských utopických socialistů. V. I. Lenin ve své stati *Pronásledovatelé zemstva a hanibalové liberalismu* říká o ruskem revolučním hnutí, „že jeho pokrok záleží nikoli ve vybojování nějakých kladných vymožeností, nýbrž ve zbavení se škodlivých iluzí“. V tomto boji proti škodlivým iluzím sehrál Pisarev nemalou úlohu a připravoval tak místo pro marxismus v Rusku. V tomto smyslu je Pisarev přechod od revoluční demokracie k marxismu v Rusku, je jeho bezprostředním předchůdcem.

Pisarev je nám dodnes drahý jako znamenitý představitel ruské kultury a ruské revoluce, pro něhož boj proti samoděržaví a nevolnictví, proti vykořisťování vůbec, byl bojem za rozkvet své vlasti, za její svobodu, blahobyt a nezávislost. Dnes, kdy se uskutečňuje jeho touha „dát všem lidem co největší díl prostého životního štěstí“ nejen v jeho vlasti, ale i u nás a v celém socialistickém světě, je nám drahý dvojnásobně, neboť jeho revoluční odkaz nás posiluje v našem boji za dovršení socialismu.

¹⁰⁰ Pisarev D. I., *Uvidíme!, Spisy III*, Moskva 1956, 487.